

Złożenie pracy online:

2012-06-17 19:59:58

Kod pracy:

7619

Joanna Szpilowska
(nr albumu: 16902*PSYCH/JM)

Praca magisterska

Struktura empatii a agresja wśród studentów

Structure of empathy and aggression among students

Wydział: Psychologii

Kierunek: Psychologia

Specjalność: psychologia kliniczna i osobowości

Promotor: dr hab. Zenon Uchnast

„Serdeczne podziękowania dla promotora ks. dr hab. Zenona Uchnasta za życzliwą pomoc, cenne rady i liczne wskazówki merytoryczne udzielone w trakcie realizacji niniejszej pracy, a także za wskazanie fachowej literatury.”

ABSTRAKT

Agresja i empatia są zjawiskami, które we współczesnym świecie stają się obiektem zainteresowań coraz większej liczby badaczy. W związku z tym, celem mojej pracy było znalezienie odpowiedzi na pytanie: *Czy i na ile istnieje współzależność między poziomem agresji a poziomem empatii, która jest wyrazem dojrzałości emocjonalnej w relacjach interpersonalnych?* W celach badawczych sformułowałam następujące hipotezy: **H1:** *Osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom psychologicznych wyznaczników empatii osobowej, zarówno w wymiarze intrapersonalnym, jak i interpersonalnym;* **H2:** *Osoby o niskim poziomie agresywności charakteryzuje wyższy poziom życzliwości warunkowej.* Badania zostały przeprowadzone na 152 osobowej grupie studentów (80 kobiet i 72 mężczyzn) w wieku 19-24 lata. W badaniach zastosowałam następujące metody: Kwestionariusz do badania agresji A. Bussa, M. Perry'ego, Inwentarz gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka, Kwestionariusz empatii osobowej (KEO) Z. Uchnasta. Uzyskane wyniki badań potwierdziły tylko drugą, postawioną przeze mnie hipotezę.

Nowadays, more and more researchers interest in aggression and empathy phenomenons. That is why, the aim of my paper is to answer the question „*Whether there is and how strong a correlation between the level of aggression and empathy, which is the expression of emotional maturity in interpersonal relationships?*”

In my research I have tested the following hypotheses: **H1:** *Persons with high levels of aggression have low levels of psychological determinants of intra- and interpersonal empathy;* **H2:** *Persons with low levels of aggression have higher levels of conditional empathy.* The research has been conducted among a group of 152 students (80 females and 72 males) aged between 19 and 24. In the research I have used the following methods: The Aggression Questionnaire of A. Buss & M. Perry, Inventory of Interpersonal Aggression Readiness of A. Frączk, and Personal Empathy Questionnaire (KEO) of Z. Uchnast. The results have proved only my second hypothesis.

Spis treści

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ 1. Teoretyczne podstawy badań.....	12
1. Wyjaśnienie podstawowych pojęć.....	12
1.1. Agresja i jej rodzaje.....	12
1.2. Empatia i jej rodzaje.....	17
2. Psychologiczne koncepcje agresji.....	20
2.1 Agresja, jako instynkt w ujęciu Z. Freuda i K. Lorenza.....	20
2.2 Agresja jako reakcja na frustrację w ujęciu J. Dollarda	22
2.3 Agresja jako efekt uczenia się społecznego w ujęciu A. Bandury	24
2.4 Agresja jako skutek orientacji destruktywnej w ujęciu K. Horney	25
2.5 Agresja powstała na skutek specyficznych ludzkich dążeń w ujęciu E. Fromma.....	27
3. Korelaty osobowościowe zachowań agresywnych i empatycznych - kierunki badań.....	29
3.1 Agresja a empatia	29
3.2 Neurotyczność a agresja.....	30
3.3 Lęk a agresja.....	30
3.4 Struktura empatii a niepokój	31
4. Rozwój osobowości w okresie wczesnej dorosłości.....	32
4.1 Stabilizacja tożsamości	32
4.2 Nawiązywanie głębszych więzi interpersonalnych.....	33
4.3 Pogłębianie zainteresowań	34
4.4 Humanizacja wartości	35
4.5 Wzrost poczucia troski o innych	36

ROZDZIAŁ 2. Metodologia badań własnych 37

- 1. Problem i hipotezy badawcze 37**
- 2. Charakterystyka stosowanych narzędzi psychologicznych 38**
 - 2.1 Kwestionariusz do badania agresji A. Bussa i M. Perry'ego 38
 - 2.2 Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej A. Frączka 40
 - 2.3 Kwestionariusz Empatii Osobowej (KEO) Z. Uchnasta 41
- 3. Charakterystyka badanej grupy osób..... 44**
- 4. Strategia badań empirycznych 45**

ROZDZIAŁ 3. Prezentacja wyników z badań własnych i ich analiza ilościowa i interpretacja jakościowa..... 47

- 1. Poziom agresji w badanej grupie studentów 47**
- 2. Charakterystyka poziomu empatii u osób z grup eksperymentalnych..... 54**
 - 2.1. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Orientacji ku innym: Skala Życzliwości Spontanicznej (ŻS) i Życzliwości Warunkowej (ŻW)..... 54
 - 2.2. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Kompetencji interpersonalnych: Wspieranie innych (WI), Swoboda towarzyska (ST) oraz Solidność (SO) 56
 - 2.3. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Kompetencji intrapersonalnych: Równowaga Emocjonalna (RE), Wycucie Sytuacji (WS) oraz Znajomość Siebie (ZN) 59
 - 2.4. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Uogólnionych wskaźników poziomu empatii: Ogólny Wskaźnik Empatii (OWE) i Empatia Osobowa (EmO)..... 61
- 3. Poziom współzależności między skalami Kwestionariusza do badania agresji, Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej a skalami Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO)..... 65**
 - 3.1. Poziom współzależności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej 65
 - 3.2. Poziom współzależności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Życzliwość Spontaniczna (ŻS) i Życzliwość Warunkowa (ŻW) 67

3.3. Poziom współzmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Wspieranie Innych (WI), Swoboda Towarzyska (ST) oraz Solidność (SO) 69

3.4. Poziom współzmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Równowaga Emocjonalna (RE), Wycucie Sytuacji (WS) oraz Znajomość Siebie (ZN)..... 70

3.5. Poziom współzmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a uogólnionymi wskaźnikami poziomu empatii: OWE i EmO..... 72

ZAKOŃCZENIE..... 74

BIBLIOGRAFIA..... 78

ANEKSY 82

WSTĘP

Agresja jest zjawiskiem bardzo powszechnym w dzisiejszym świecie. Spotykamy się z nią na co dzień, w domu, w szkole, w pracy. Obecnie można zauważyć, że zachowania agresywne coraz bardziej się intensyfikują, szczególnie u dzieci, ale obecne są również u młodzieży i osób dorosłych. Pomimo tego, że świat, w którym żyjemy jest pełen buntu, agresywności, można dostrzec w nim także *zachowania empatyczne*, które są przedmiotem zainteresowania psychologów już od wielu lat.

Problematyką agresji zajmują się przedstawiciele różnych dziedzin, nie tylko psychologii, ale również socjologii, pedagogiki, etyki i wiele innych. Świadczy to o tym, że pojęcie *agresja* może być różnorodnie definiowane, a zjawisko agresji ma wieloaspektowy charakter (Frączek, 1986). Tematyką agresji zajmowali się między innymi A. Buss i M. Perry, A. Frączek (1992), E. Aronson (2000).

A. Buss i M. Perry (1992), jako wyznaczniki zachowań agresywnych wymieniają: agresję fizyczną i słowną (polegają na uszkodzeniu innym), gniew (emocjonalny składnik zachowania) i wrogość (odczuwanie niechęci, poczucia żalu i niesprawiedliwości losu-kognitywny składnik zachowania).

Bardzo często w literaturze spotykamy się z definicją agresji zaproponowaną przez A. Frączka (1996), który pisze, iż *agresja czy przemoc interpersonalna to czynności podejmowane przez ludzi (np. specyficzne zachowanie się, aranżowanie określonej sytuacji), stanowiące zagrożenie, bądź powodujące szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym dobrostanie innych osób* (s. 37).

Próba ustalenia genezy zachowań agresywnych jest przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. Próbują oni znaleźć odpowiedź między innym na to, jakie jest źródło zachowań agresywnych oraz w jaki sposób można oddziaływać na przyczyny tych zachowań. W efekcie powstało wiele teorii objaśniających praprzyczynę zjawiska agresji (Stach, 1989).

Albański (2010) zauważa, że na kształtowanie się zachowań agresywnych wpływ mogą mieć różnorodne czynniki, zarówno rodzina, szkoła, środowisko, w którym żyjemy, jak i media, w których bardzo dużo słyszy się i mówi o zachowaniach agresywnych. Agresja

prezentowana w telewizji ma bardzo niekorzystny wpływ na człowieka, ponieważ z biegiem czasu uznaje on takie zachowania za naturalne i uważa, że w taki sposób należy postępować, aby działanie przyniosło oczekiwane efekty.

Aronson (2000, s. 249) wyróżnia następujące przyczyny agresji;

- Przyczyny neurologiczne i chemiczne (testosteron, alkohol, ból i dyskomfort);
- Frustracja;
- Społeczne uczenie się;
- Środki masowego przekazu.

Autor ten wyróżnia jako sposoby redukcji agresji między innymi: *argumentacyjną rozmowę; stosowanie kar; karanie agresywnych modeli; nagradzanie alternatywnych wzorców zachowania; obecność nieagresywnych modeli oraz rozwijanie empatii w stosunku do innych* (Aronson 2000, s. 268).

Bardzo ważnym aspektem, jak podaje Z. Skorny (1968, s.8), jest analiza zachowania agresywnego i związanych z nim prawidłowości. Umożliwia ona efektywniejsze usuwanie nieprawidłowości w zachowaniu i przyczynia się do profilaktyki ich powstawania. Należy również zwrócić uwagę na to, że zachowania agresywne powstałe w dzieciństwie są bardzo łatwo utrwalane, a zachowania, które początkowo powodują tylko trudności wychowawcze, w późniejszym okresie życia młodego człowieka nabierają innego, poważniejszego charakteru i często przybierają postać czynności przestępczych. Znając przyczyny zachowania agresywnego, możemy z łatwością dobrać odpowiednie środki mające na celu zapobieganie występowaniu zachowań agresywnych. Takie działanie ma więc charakter profilaktyczny, pomaga zapobiegać powstawaniu nieprawidłowości w przystosowaniu i związanych z nimi problemów.

Krahe (2006, s. 198), powołując się na Lore'a i Schultz'a (1993), pisze, że jedną z trudności w stworzeniu skutecznych metod zwalczania zachowań agresywnych jest ogólne akceptowanie agresji i przemocy, jako że są to zjawiska wynikające z natury ludzkiej i z tego powodu są naturalne i nieuniknione. Autorka zwraca uwagę również na to, że jeżeli sprawcą zachowań agresywnych jest jedna osoba, to działania profilaktyczne powinny być skierowane właśnie na pojedyncze jednostki. Można wtedy zastosować jeden z trzech mechanizmów redukujących tego typu zachowania: *katharsis*, karanie i opanowywanie gniewu. Także, bardzo ważną rolę w zmniejszaniu występowania zachowań agresywnych odgrywa

społeczność, która zapewnia swoim członkom jak najlepszą ochronę przed agresją, na przykład, poprzez narzucanie sankcji prawnych.

Empatia, według Aronsona (2000, s. 268), odgrywa istotną rolę w profilaktyce zachowań agresywnych. Uczucie to powoduje, że człowiekowi trudno jest z premedytacją skrzywdzić drugą osobę.

Jak podaje Rembowski (1982), termin „empatia” został wprowadzony do psychologii w 1909 roku przez Titchenera dla *określenia procesu wczuwania się w stany psychiczne innych osób* (s. 110).

W literaturze psychologicznej zjawisko *empatii* jest w różnoraki sposób pojmowane i rozumiane. Najczęściej spotykamy się z definicją zaproponowaną przez Gulina (1994), który definiuje to zjawisko jako *wczuwanie się w cudzy stan psychiczny, jej miarą jest zaś stopień podobieństwa między stanami psychicznymi empatyzera i percypowanego przedmiotu* (s. 47).

Rembowski (1989) proponuje uporządkowanie definicji empatii w trzy grupy:

- Definicje akcentujące składnik emocjonalny;
- Definicje akcentujące składnik poznawczy;
- Definicje podkreślające oba wymienione wyżej składniki.

Psychologowie humanistyczni, Zimbardo i Ruch (1988) podkreślają, że empatia może odgrywać bardzo istotną rolę w kształtowaniu dojrzałej osobowości. Podobne podejście prezentuje Z. Uchnast (2001), który podaje, iż empatia może być ujmowana, jako oznaka dojrzałości emocjonalnej oraz zdolności osobowych do rozwoju w adekwatnych relacjach interpersonalnych.

Trzebińska (1985, s. 431) podaje, iż w mechanizmie empatii uczestniczą trzy rodzaje zdolności:

- *Szeroko rozumiane możliwości ekspresyjne organizmu;*
- *Możliwości reagowania na sygnały zewnętrzne, a więc sprawność percepcji, koncentracji uwagi, naśladowania stanów wewnętrznych innych ludzi;*
- *Możliwości odbierania i przetwarzania sygnałów o własnych stanach wewnętrznych, przede wszystkim percepcja sygnałów wewnętrznych*

organizmu, budowanie zawartości epizodycznej i symbolicznej pamięci oraz swoboda w aktualizacji przechowywanego tam materiału.

Sposobów rozumienia empatii jest tak wiele, jak wielu jest badaczy zajmujących się tym zjawiskiem. Mimo tego, że ich podejścia są często bardzo podobne do siebie, to jednak każdy z nich stara się zwrócić uwagę na jakiś jeden wybrany aspekt tego zjawiska. Najczęściej jednak rozumie się empatię w sposób komplementarny oraz jako proces emocjonalny lub poznawczy (Gasiulowa, 1993, s.8). Taki podział sposobów rozumienia empatii przedstawia również Jagielska-Zieleniewska, (1978); Eliasz, (1980); Skarżyńska, (1981); Trzebińska, (1985); Knowska, (1986) oraz Kliś, (1998).

W swojej pracy będę chciała odpowiedzieć na pytanie: *Czy i na ile istnieje współzależność między poziomem agresji a poziomem empatii, która jest wyrazem dojrzałości emocjonalnej w relacjach interpersonalnych?*

W celach badawczych sformułowane zostały następujące hipotezy:

H1: *Osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom psychologicznych wyznaczników empatii osobowej, zarówno w wymiarze intrapersonalnym i interpersonalnym.*

H2: *Osoby o niskim poziomie agresywności charakteryzuje wyższy poziom życzliwości warunkowej.*

Rozdział pierwszy, teoretyczny, będzie miał na celu zaprezentowanie najważniejszych zagadnień związanych z agresją oraz z empatią. Rozdział ten składał się będzie z czterech paragrafów. Pierwszy z nich zawierać będzie wyjaśnienie podstawowych pojęć - agresji i empatii w ujęciu różnych badaczy. Drugi paragraf przedstawiać będzie najważniejsze koncepcje agresji-koncepcja w ujęciu Z. Freuda i K. Lorenza, J. Dollarda, A. Bandury, K. Horney, oraz koncepcja E. Fromma. W trzecim paragrafie zaprezentuje osobowościowe korelaty zachowań agresywnych i empatycznych. Ostatni, czwarty paragraf zawierał będzie charakterystykę okresu wczesnej dorosłości obejmującej okres od 20-23 do 35-40 rok życia.

Drugi rozdział, metodologiczny składać się będzie również z 4 paragrafów, w których kolejno przedstawię problem i hipotezy badawcze, psychometryczną charakterystykę stosowanych przeze mnie narzędzi badawczych, opis grupy badawczej oraz krótką charakterystykę sposobu przeprowadzania badań.

Rozdział trzeci, który składał się będzie z trzech paragrafów, poświęcony będzie analizie i interpretacji uzyskanych wyników ogólnych na grupie studentów. W pierwszym z nich dokonam opisu poziomu agresji w badanej grupie osób, a także wyodrębnę dwie skrajne grupy eksperymentalne o niskim i wysokim poziomie agresji. W drugim paragrafie dokonam charakterystyki poziomu empatii u osób o wysokim i niskim poziomie agresji. Trzeci paragraf będzie analizą współzależności pomiędzy wynikami Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry'ego a wynikami Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO).

W Zakończeniu, mając na uwadze postawione przeze mnie pytanie badawcze oraz hipotezy badawcze, wskażę na odpowiedniość wybranej grupy badawczej do tematu pracy i krótko scharakteryzuję tę grupę. Ponadto, przedstawię również całościową ocenę uzyskanych wyników z badań własnych pod kątem weryfikacji postawionych hipotez badawczych. Przedstawię również krótki opis tego, jakie znaczenie mogą mieć uzyskane przeze mnie wyniki badań dla psychologii stosowanej, np. poradnictwa psychologicznego.

ROZDZIAŁ 1.

Teoretyczne podstawy badań

W rozdziale pierwszym przedstawię podstawowe pojęcia związane z podjętym przeze mnie tematem, zaprezentuję najistotniejsze koncepcje dotyczące agresji, ukażę dotychczasowe badania prowadzone nad empatią oraz agresją i wybranymi aspektami osobowościowymi oraz przedstawię najważniejsze zagadnienia związane z rozwojem człowieka w okresie wczesnej dorosłości.

1. Wyjaśnienie podstawowych pojęć

1.1. Agresja i jej rodzaje

Agresja jest zjawiskiem obecnym w naszym życiu od zawsze, dlatego zjawiskiem tym zajmuje się wielu badaczy od wielu lat. W literaturze dotyczącej problematyki agresji możemy znaleźć wiele jej definicji, które obejmują różne zachowania człowieka.

Stanisława Tucholska (1998), w opracowaniu poświęconym charakterystyce Kwestionariusza do pomiaru agresji, podaje, iż autorzy tego narzędzia - A. Buss i M. Perry, jako komponenty agresji wymieniają: agresję fizyczną i słowną, które polegają głównie na szkodzeniu innym oraz gniew (emocjonalny składnik zachowania) i wrogość (odczuwanie niechęci, poczucia żalu i niesprawiedliwości losu - kognitywny składnik zachowania).

Słownik Psychologii (Reber, 2000, s.28) podaje, iż agresja jest pojęciem, które stosowane jest do określenia szerokiego zakresu działań obejmujących, np. atakowanie lub wrogość, których przyczyną może być strach lub frustracja, pragnienie wywołania strachu bądź frustracji u innych, tendencja do forsowania własnych poglądów czy interesów.

Według A. Frączka (1996), *agresja czy przemoc interpersonalna to czynności podejmowane przez ludzi (np. specyficzne zachowanie się, aranżowanie określonej sytuacji), stanowiące zagrożenie bądź powodujące szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym*

dobrostanie innych osób (tj. wywołujące ból, cierpienie, destrukcję, prowadzące do utraty cenionych wartości) (s. 37).

E. Aronson (1997) w swojej definicji agresji zwraca uwagę na intencjonalność sprawcy, która decyduje o tym, czy dane zachowanie można uznać za agresywne czy nie. Agresja w jego ujęciu to *zachowanie intencjonalne ukierunkowane na zranienie lub sprawienie bólu. Może ono mieć charakter zarówno werbalny jak i fizyczny. Może przynieść pożądany efekt lub zakończyć się niepowodzeniem* (s. 497).

A.H. Buss (za: Pawłowska i Grzywacz, 1998), przedstawiciel nurtu behawiorystycznego, podaje inną definicję agresji, gdzie zjawisko to ujmuje jako *reakcję polegającą na działaniu szkodliwymi bodźcami na inny organizm* (s. 21). Definicja ta była wiele razy krytykowana, gdyż uważano, że obejmuje ona szeroki wachlarz zachowań, których nie traktuje się jako zachowania agresywne oraz nie dotyczy uczuć czy myśli (Krahe, 2006, s. 16).

Zdaniem T. Tomaszewskiego (1963), agresja jest to zachowanie *skierowane przeciw komuś lub czemuś. Może ono mieć dwa kierunki: na zewnątrz, przeciw przedmiotom lub osobom zewnętrznym, np. przeciw samej przeszkodzie lub osobie będącej sprawcą trudności, albo też przeciw sobie samemu* (s. 140). Autor ten wyróżnia również trzy formy w jakich może występować zachowanie agresywne :

- „*Izolowanie się*”, które może przybierać następujące postacie: *niepatrzenie na siebie nawzajem, wzajemne unikanie się lub nieodzywanie się do siebie;*
- „*Demonstrowanie*”- *osoba poprzez różne gesty, miny, wyrzuty wyraża swoje niezadowolenie;*
- *Atak agresji, który polega na tym, że osoba dąży do tego, aby sprawić ból innej osobie, zaszkodzić jej* (Tomaszewski, 1963, s. 138).

Jak wynika z zaprezentowanych powyżej definicji, *agresja* jest zachowaniem świadomym, celowym, które dąży do tego, aby zaszkodzić drugiemu człowiekowi.

Rodzaje agresji

Najczęściej, podając typologię „agresji”, wyróżnia się: agresję fizyczną, słowną i agresję pośrednią. Są to rodzaje agresji wymieniane ze względu na formę, w jakiej się pojawiają. A. Bandura i Walters (1968, s. 95) charakteryzują wyróżniane formy agresji następująco:

- **Agresja fizyczna** - polega na użyciu siły fizycznej wobec drugiej osoby poprzez uderzenie pięścią, kopanie, podstawianie nogi, użycie jakiegoś przedmiotu jako broni czy rzucanie przedmiotów w kierunku tej osoby. Celem jest wyrządzenie komuś krzywdy, zadanie bólu lub przykrości. Do tego rodzaju agresji włącza się również zachowania destrukcyjne np. psucie, darcie;
- **Agresja werbalna** - rodzaj agresji, który wymaga interakcji twarzą w twarz z drugą osobą. Polega na stosowaniu wobec innej osoby przezwisk, wyzwisk, przekleństw, gróźb, poniżanie, a także dotkliwe wypowiedanie słów krytyki;
- **Agresja pośrednia** - zalicza się do niej bardziej czyny niż słowa. Zachowanie ma na celu urażenie danej osoby, sprawienie jej przykrości, wprowadzenie w zakłopotanie. Często agresja jest skierowana na rzeczy należące do osoby będącej właściwym przedmiotem agresji.

J. Ranschburg (1993, s. 95), biorąc pod uwagę różnego rodzaju kryteria, prezentuje następujące formy zachowań agresywnych:

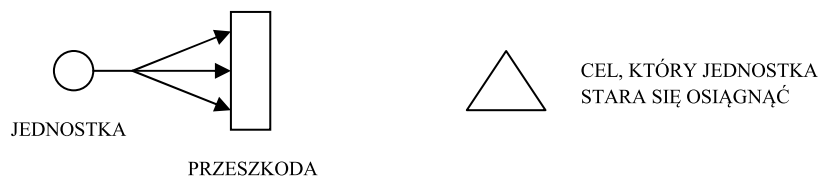
- **Agresja społeczna** (destrukcyjna, skierowana przeciwko społeczeństwu) i **prospołeczna** (ma charakter pozytywny, pomaga zarówno jednostce jak i społeczeństwu). Autor wymienia te rodzaje agresji biorąc pod uwagę kryterium, jakim jest moralna treść zachowania;
- **Agresja instrumentalna**. Tutaj agresja pełni funkcję narzędzia, dzięki któremu jednostka może urzeczywistnić swoje plany i dążenia;
- **Agresja afektywna**. Agresja jest skierowana na konkretny, wybrany przez jednostkę cel, którym zazwyczaj jest inny człowiek. Powodem tej agresji jest najczęściej tylko i wyłącznie chęć skrzywdzenia kogoś, bez uzyskania za to jakichkolwiek korzyści.

A.H. Buss i A. Durkee (za: Siek, 1983, s.337-338) przedstawili jeszcze inne formy ekspresji agresji. Ich zdaniem agresja może przybierać formę:

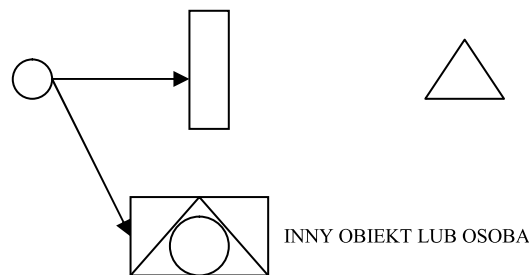
- **Napastliwości fizycznej** – fizyczne atakowanie innych poprzez np. wdawanie się w bójki, a przede wszystkim ich wszczynanie. Takie działanie nie wiąże się z niszczeniem jakichś rzeczy;
- **Napastliwości słownej** – szkodzenie innym poprzez treść wypowiedzi jak i jej formę. Np. stosowanie wobec innej osoby wyzwisk, gróźb, przekleństw;
- **Negatywizmu** – oznacza to zachowanie opozycyjne, buntowanie się przeciwko autorytetom, władzy, niespełnianie ich wymagań;
- **Podejrzliwości** – oznacza to skierowanie własnej nienawiści na inne osoby. Przejawia się brakiem zaufania w stosunku do innych, przeświadczeniem, że inni chcą nam zaszkodzić, osoba uważa, że inni jej nie lubią, jest dla nich obiektem do wyśmiewania się;
- **Urazy** – przejawia się występowaniem gniewu i nienawiści wobec innych, jako reakcji powstałej na skutek złego traktowania (rzeczywistego lub urojonego);
- **Drażliwości** – oznacza to gotowość do wybuchu negatywnych uczuć z byle jakiego powodu. Obejmuje wybuchowość, zły humor, rozdrażnienie i niegrzeczność;
- **Poczucia winy** – czyli odczuwanie wyrzutów sumienia, osoba jest przekonana o tym, że jest złą osobą lub że uczyniła coś złego lub że prowadzi złe życie.

S. Tokarski (1998, s 85), ilustruje i opisuje bardzo ciekawie agresję bezpośrednią, przemieszczoną i introwertywną:

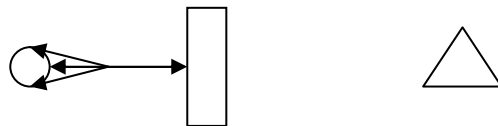
Agresja bezpośrednia

Agresja przemieszczona

Agresja introwertywna

Rys. 1 Mechanizmy powstawania kluczowych postaci agresji wg S. Tokarskiego.

(Źródło: S. Tokarski, 1998, s. 85-87)

Pierwszy przedstawiony powyżej rodzaj agresji polega na tym, że jednostka w momencie, gdy na drodze do realizacji wyznaczonego przez nią celu pojawi się przeszkoda, bezpośrednio reaguje wrogością, zarówno wobec jakiejś innej osoby; jak i wobec siebie. Sytuacja ta występuje najczęściej, gdy atakowany obiekt jest słabszy od napastnika (Tokarski, 1998, s. 85).

Z agresją przemieszczoną mamy do czynienia w sytuacji, kiedy na drodze do realizacji wyznaczonego celu napotkamy przeszkodę, która jest zdecydowanie mocniejsza, silniejsza i to nie tylko pod względem fizycznym, ale również psychicznym, ekonomicznym. Atakujący skierowuje wtedy swoją agresję na inny obiekt lub osobę (Tokarski, 1998, s. 85).

Ostatni z wymienionych rodzajów agresji, czyli agresja introwertywna, polega na tym, że osoba kieruje agresję do samego siebie, próbując się w pewien sposób ukarać za niedoskonałości, jakich doszukuje się we własnej osobowości (Tokarski, 1998, s. 85).

1.2. Empatia i jej rodzaje

Angielski termin „empathy” do psychologii wprowadził w 1909 roku E. Titchener, jako tłumaczenie niemieckiego słowa *Einfühlung*, dla określenia procesu wczuwania się w stany psychiczne innych osób (za: Rembowski, 1982, s. 110; Davis 1999, s. 15).

Najczęściej empatia definiowana jest jako *wczuwanie się w cudzy stan psychiczny, jej miarą jest zaś stopień podobieństwa między stanami psychicznymi empatyzera i percypowanego przedmiotu* (Gulin, 1994, s.47).

Z. Uchnast (1996) zwraca uwagę na to, że jako pierwszy, pojęciem empatii zajmował się Dilthey (1987), twórca psychologii rozumiejącej, który ujmował to zjawisko, jako umiejętność upodabniania się do obiektu poznania oraz zdolność do przeżyć odtwórczych.

Gulin (1993, s. 34) w swojej książce poświęconej empatii przedstawia poglądy T. Lippsa (1903), który był twórcą pierwszej koncepcji tego zjawiska. Lipps (1903), opierając się w dużej mierze na pracach Husserla (1975), dla określenia zjawiska „wczucia” również użył terminu *Einfühlung* i zastosował go po raz pierwszy w badaniach nad złudzeniami optycznymi. Wczucie należy do trzech głównych płaszczyzn poznania. Według niego, empatia polega na przekazywaniu drugiej osobie własnego *Ja*. Empatia w jego ujęciu ma naturę podmiotową i związana jest z działaniem. Lipps (1926) twierdził, że osoba obserwując uczucia innych osób, uzyskuje jakies sygnały, które sprawiają, że jednostka odczuwa takie same emocje, ale nie ujawnia ich na zewnątrz (za: Davis, 1999, s. 15).

Słownik Psychologii podaje, iż empatia jest to *poznawcza świadomość i rozumienie emocji oraz uczuć innej osoby. W tym sensie zasadniczym znaczeniem terminu jest intelektualne lub pojęciowe uchwycenie, zrozumienie afektu kogoś innego* (Reber, 2000, s. 192).

Trzebińska (1985, s. 418) zauważa, iż w psychologii klinicznej najczęściej stosowaną definicją empatii jest definicja zaproponowana przez C.R. Rogersa (1957, 1975), przedstawiciela nurtu humanistycznego. Według niego, empatia polega na tym, że człowiek potrafi spostrzegać uczucia, emocje innej osoby oraz ich genezę, w sposób dokładnie taki

sam, jak ona ich doświadcza. To wczuwanie się w świat innej osoby, w taki sposób jakby było się tą osobą, odbywa się bez poczucia utraty własnej odrębności (za: Uchnast, 1996).

H. Murray (1938) określa empatię jako *intuicyjny proces o charakterze emocjonalnym, który wzbudzany jest przez niektóre gesty lub słowa* (s. 244). Empatia jest tu ujmowana jako poczucie uczestniczenia. Według autora tej definicji, to osoby bliskie odgrywają główną rolę w powstawaniu u osoby uczuć empatycznych (za: Uchnast, 1996).

Davis (1999, s. 12) twierdzi, iż pojęcie „współodczuwanie” zostało wprowadzone przez A. Smitha (1759/1976) i posiada ono takie samo znaczenie jak obecne słowo „empatia”. Według niego, *współodczuwanie jest to uczucie, którego doświadczamy, obserwując stany emocjonalne innych ludzi: współczucie, jakie żywimy dla nich kiedy są smutni; oburzenie-kiedy są traktowani z lekceważeniem; radość- gdy osiągają sukces* (za: Davis, 1999, s. 12).

Emocjonalne podejście do empatii przedstawia E. Stotland (1969), według którego, *empatia jest emocjonalną reakcją na spostrzeganie emocjonalne doświadczenia innych* (za: Rembowski, 1989, s. 49). Zwraca on uwagę jedynie na afektywne reakcje jakie powstają u osoby podczas interakcji z inną osobą (za: Davis, 1999, s. 18). Jak podaje Rembowski (1989), takie emocjonalne podejście do empatii reprezentują również D. Watson (1938) i S. Berger (1962).

Davis (1999) prezentuje poglądy Hoffmana (1984), jednego ze współczesnych autorów zajmujących się empatią, według którego, *empatia jest afektywną reakcją bardziej odpowiadającą cudzej niż własnej sytuacji* (s. 19).

Przedstawicielem poznawczego ujmowania empatii jest Köhler (1929). Według niego, empatia polega przede wszystkim na zrozumieniu uczuć innych osób, co możliwe jest dzięki obserwacji, interpretowaniu zachowań i ruchów. Wczuwanie się w stany emocjonalne innych osób nie odgrywają tu dużej roli (za: Davis, 1999, s. 16). Zwolennikami takiego poznawczego rozumienia empatii są również Dymond (1948) i Meada (1975).

Trochę inne spojrzenie na empatię, przedstawia Z. Uchnast (2001), który zwrócił uwagę na to, iż empatia może być rozumiana, jako oznaka dojrzałości emocjonalnej oraz kompetencji osobowych do rozwoju w adekwatnych relacjach interpersonalnych. Takie ujęcie empatii przyjęte zostało w Kwestionariusz Empatii Osobowej, który służy do pomiaru empatii i jej czynników jako wyznaczników postawy charakterologicznej, która wyraża się w spontanicznej życzliwości i życzliwości warunkowej oraz w emocjonalnych kompetencjach interpersonalnych i intrapersonalnych.

Rodzaje empatii

Na podstawie Lippowskiej teorii empatii wyróżnia się sześć rodzajów tego zjawiska (za: Gulin, 1994, s.36):

- **Empatia nastrojowa** - polega na wczuciu się osoby w dzieło sztuki, na którym aktualnie skupia on swoją uwagę. Nawiązanie kontaktu z obrazem powoduje, że osoba koncentruje się na nim a następnie odbiera jego strukturę barw. Na tej podstawie powstaje przeżycie, które umożliwia ujęcie nastroju;
- **Empatia estetyczna** - „estetyczne przeżycie piękna”;
- **Empatia wspomnieniowa** - przedmiot empatii nie musi być umiejscowiony w aktualnie otaczającym świecie, może występować również w przeszłości;
- **Empatia apercepcyjna** - polega na apercepcji wzrokowej i słuchowej;
- **Empatia intelektualna** - według autora odgrywa fundamentalną rolę w rozwoju mowy, ponieważ mowa świadczy o rozwoju intelektu;
- **Empatia etyczna** - zakłada, że fundamentem powstawania społeczeństw są zachowania altruistyczne, które składają się na ten rodzaj empatii.

Jak stwierdza Gulin (1994, s. 36), Lipps (1903) wyróżnił również empatię pozytywną oraz negatywną. Empatia pozytywna polega na tym, że stany psychiczne pomiędzy uczestnikami interakcji są do siebie bardzo zbliżone i efekty tego związane są z efektywnym funkcjonowaniem prospołecznym, zaś w empatii negatywnej stany psychiczne empatyzera i obiektu są od siebie różne.

Gasiulowa (1993, s. 8) akcentuje, że w literaturze dotyczącej empatii najczęściej można spotkać podział na empatię poznawczą i emocjonalną.

Empatia emocjonalna, którą zaproponowali A. Mehrabian i N. Epstein, zdaniem Gasiulowej (1993), dotyczy wrażliwości emocjonalnej człowieka, polegającej na wystąpieniu reakcji na uczucia, jakie pojawiają się w kontakcie z drugą osobą.

Empatia poznawcza, według Gulina (1994), polega na tym, że człowiek stara się wczuwać w czyjeś położenie, co daje mu możliwość zrozumienia uczuć i myśli tej osoby.

Gulin (1994, s. 42) przedstawia sposób podziału empatii utworzony przez Gawriłową (za: Reykowski, 1979). Badaczka dokonując podziału empatii na współczucie i współodczuwanie, wzięła pod uwagę to, iż przebieg tego zjawiska jest w dużej mierze zależny od doświadczeń jednostki. Współczucie polega na tym, że w doświadczeniach podmiotu i przedmiotu pojawiają się różnice, natomiast w przypadku współodczuwania tych różnic się nie zauważa.

2. Psychologiczne koncepcje agresji

2.1 Agresja, jako instynkt w ujęciu Z. Freuda i K. Lorenza

Strelau (2000, s. 148) prezentuje pogląd, według którego, Sigmund Freud oraz Konrad Lorenz są uważani za głównych twórców teorii, według której główną rolę w powstawaniu agresji odgrywa instynkt.

Według Skornego (1968, s. 27), w założeniach Freuda (1924/1925), twórcy psychoanalizy, człowiek przychodzi na świat z dwoma instynktami. Pierwszy z nich to instynkt życia i miłości - Eros. Energia tego instynktu pozwala człowiekowi przetrwać - zdobywać pokarm, dbać o własne bezpieczeństwo. Instynkt ten powiązany jest z instynktem samozachowawczym i instynktem, który odgrywa istotną rolę w przedłużaniu gatunku, czyli instynktem seksualnym. Drugi, to instynkt śmierci - Thanatos. Celem tego instynktu jest samozniszczenie i przywrócenie ludzkiego organizmu do formy nieorganicznej. Człowiek musi ciągle rozładowywać energię tego instynktu w postaci agresji, poprzez kierowanie jej na zewnątrz i na inne obiekty, niezależnie od sytuacji, w jakiej się znalazł, aby uniknąć samozniszczenia. Jeżeli człowiek nie ma możliwości, aby rozładować tę energię, może ona

się kumulować, aż w końcu ulegnie rozładowaniu w sposób, który nie jest akceptowany przez społeczeństwo. Zdaniem tego autora, agresja jest również wynikiem występujących sprzeczności pomiędzy dwoma głównymi instynktami, które wzajemnie się zwalczają oraz mają odmienne cele. O powstawaniu zachowań agresywnych, zdaniem Freuda, decyduje ostatecznie fakt, iż człowiek z instynktem śmierci przychodzi na świat oraz przymusem rozładowywania energii tego instynktu (Stach, 1989, s. 17-18; Strelau, 2000, s. 148).

Jak podaje Skorny (1968, s. 28), Freud (1924/1925) ujmował zjawisko agresji w sposób bardzo rozległy, co często było krytykowane przez innych. Według niego, zachowania agresywne mogą się przejawiać zarówno w zachowaniach typu: bicie, kopanie, niszczenie przedmiotów, jak i mogą obejmować „niszczenie jedzenia” czy „niszczenie tworzywa”, czyli zachowania, które na ogół nie są traktowane jako agresywne.

Stach (1989, s. 19) stwierdza, że Lorenz sformułował swoją teorię na podstawie obserwacji zachowań zwierząt, przede wszystkim ptaków i ryb. Na podstawie tych obserwacji doszedł do wniosku, że istnieje siła, która wywołuje u zwierząt zachowania agresywne. Siłą tą jest instynkt agresji. Agresja zapewniała pewnego rodzaju przestrzeń życiową, która była niezbędna do tego, aby dany gatunek przetrwał. Agresja polegała tutaj na tym, że dokonywała się selekcja, na skutek której przetrwały jednostki o silniejszych własnościach przystosowawczych. Do wystąpienia tych zachowań agresywnych, nie jest potrzebna żadna konkretna sytuacja zewnętrzna, dlatego zachowania te pojawiają się spontanicznie. Ranschburg (1993, s. 98) zauważa również, że zachowania, jakie Lorenz (1966) zaobserwował u zwierząt, można dostrzec również w populacji ludzkiej.

Według Stacha (1989, s. 19), Lorenz w swojej koncepcji podkreśla, że agresja jest niezbędna do tego, aby jednostka przetrwała. Frączek (1986) zauważa, iż energia związana z powstawaniem tych zachowań agresywnych ciągle kumuluje się w danych ośrodkach nerwowych i, jeżeli dojdzie do odpowiednio wysokiego poziomu to „wybucha” w formie zachowań agresywnych. Jak akcentuje Frączek (1986), dla Lorenza (1972), agresją jest również okrucieństwo, brutalność oraz „rządza krwi”, które dość często występują w populacji ludzkiej, a szczególnie niebezpieczne stają się w okresie wojen i w czasie społecznych niepokojów. Jednym z założeń koncepcji Lorenza (1972) było również to, iż cechą człowieka jest tworzenie warunków, które podtrzymują tendencje agresywne. Robi to

między innymi poprzez tworzenie różnych stowarzyszeń społecznych lub politycznych. Aronson (2000, s. 241) natomiast podaje, iż Lorenz (1966) uważał, że agresja pełni również bardzo ważną rolę w ewolucji, ponieważ to ona sprawia, że rodzice młodych osobników są najsilniejsi i najmądrzejsi oraz każda z grup zwierząt ma swoich przywódców, którzy są wybierani z powodu swojej siły.

Według Frączka (1986, s. 169), przedstawione teorie są do siebie bardzo podobne, pomimo tego, że do ich tworzenia wykorzystano różne źródła informacji. Freud, badając zjawisko agresji oparł się przede wszystkim na obserwacji człowieka, jego różnych zachowań, natomiast Lorenz (1972) opracował swoją teorię na podstawie obserwacji zwierząt, szczególnie niższych gatunków, takich jak ryby czy ptaki. Obie teorie zauważają obecność pierwotnego instynktu agresji, którego energia musi zostać w jakiś sposób rozładowana, aby uniknąć samodestrukcji, niezależnie od sytuacji, jak i również obie przyjmują tzw. „Hydrauliczny model” funkcjonowania instynktu agresji. Każda z koncepcji przedstawia również tezy dotyczące zarówno indywidualnego zachowania się jednostek i psychicznych uwarunkowań relacji pomiędzy ludźmi, jak i mechanizmów złożonych sytuacji społecznych. Dla Stacha (1989, s. 19) tym, co różni te teorie jest fakt, iż opisywany przez Lorenza popęd służy życiu, a u Freuda pozostaje on w sprzeczności z życiem.

2.2 Agresja jako reakcja na frustrację w ujęciu J. Dollarda

Teoria, według której agresja jest reakcją na frustrację, została sformułowana w 1939 roku przez Dollarda i jego współpracowników (za: Stach, 1989, s. 21). Zgodnie z prezentowaną teorią, tym, co przyczynia się do wystąpienia zachowań agresywnych jest doświadczana frustracja, czyli uczucie powstające na skutek niemożności zrealizowania jakiegoś działania, celu. Według twórców tej teorii, między frustracją a agresją istnieje ścisły związek, co potwierdziły przeprowadzone przez nich badania eksperymentalne. Takie reakcje jak gniew, złość, wrogość są przejawem pobudzenia emocjonalnego, które pojawia się na skutek doznawanej frustracji i które jest jednym z czynników prowadzących w efekcie do agresji (za: Skorny, 1968, s. 61). Według Dollarda (1939), im bardziej dążymy do zrealizowania jakiegoś celu oraz im większe jest to co przeszkadza nam w realizacji celu, tym większy będzie poziom doznawanej frustracji, gdy nie uda nam się tego celu osiągnąć. Na poziom doznawanej frustracji ma również wpływ to, czy niemożność realizacji celu, która powoduje

frustrację jest pojedyncza czy też wystąpiła już u osoby wcześniej. Jak akcentuje Skorny (1969, s. 58), Dollard i współpracownicy (1939) stwierdzili, że osoba, która w swojej przeszłości doświadczała wiele razy frustracji, obecnie na frustrację będzie reagowała agresją znacznie silniejszą, w porównaniu z osobą, która na frustrację nie była narażona nigdy. Dzieje się to dlatego, że stany pobudzenia będące wynikiem doświadczanych frustracji kumulują się. Duże znaczenie dla wystąpienia silnych reakcji agresywnych ma również to, czy pojawiła się niemożność realizacji słabej czy silnej potrzeby. Według Dollarda (1939), dowodem na to są badania przeprowadzone przez R.R. Searsa (1941), które polegały na tym, że przerywano karmienie niemowląt w danych momentach, co wywoływało u nich reakcje agresywne. Czas trwania krzyku po odstawieniu pokarmu był wskaźnikiem siły reakcji agresywnej.

Strelau (2000, s. 151) zauważa, że według Dollarda i współpracowników (1939) strach przed karą powstrzymuje ujawnianie agresji. Strach może spowodować przemieszczenie albo zmianę postaci agresji. Przemieszczenie agresji polega na tym, że kieruje się agresją na inną osobę, której za zachowania agresywne nie grozi aż tak duża kara. Zmiana postaci agresji polega natomiast na tym, iż przejawiamy zachowanie agresywne w innej, słabszej postaci, za które możemy uzyskać łagodniejszą karę.

Jednym z założeń tej teorii tym, co decyduje o powstaniu zachowań agresywnych, jest sytuacja zewnętrzna. To, w jakim miejscu człowiek żyje, jakie stosunki międzyludzkie tam panują, a także zablokowanie możliwości realizacji podstawowych potrzeb życiowych i wiele innych sytuacji społecznych może wywołać frustrację, a ona z kolei prowadzi do zachowań agresywnych (Stach, 1989, s. 22).

Jak zauważają Dollard i Miller (1967, s. 145), agresja jako rezultat doznawanej frustracji może pojawić się również w sytuacji, gdy osoba dorosła dąży do zmiany swojej pozycji w społeczeństwie. Osoba taka pragnie wejść do grupy społecznej, która w hierarchii społecznej posiada wyższy status niż grupa, z której się wywodzi. Jednak, aby zostać przyjętą przez tę grupę musi się odznaczać jakimś talentem, umiejętnością, która będzie w pewien sposób przydatna dla tej grupy. W sytuacji, gdy osoba nie posiada takich zdolności stwierdza, że nie może przynależeć do tej grupy, jednocześnie grupa, do której przynależy obecnie, „karze” ją za to, co chciała zrobić. W takiej sytuacji u osoby rodzi się ogromna frustracja prowadząca w efekcie do zachowań agresywnych.

Skorny (1968) wskazuje na dwie najważniejsze tezy koncepcji Dollarda i współpracowników (1969). Uważali oni, że *pojawienie się agresji zawsze każe domyślać się istnienia frustracji oraz każda frustracja zawsze prowadzi do wystąpienia jednej z form agresji* (s. 58). Według tej teorii frustracja jest niezbędnym i wystarczającym czynnikiem wywołującym agresję.

Teoria Dollarda i współpracowników (1969) została potwierdzona przez szereg badań prowadzonych przez różnych badaczy. Między innymi, J.P. Scott i E.F. Fredericson (1951) w swoich badaniach eksperymentalnych na zwierzętach dowiedli, iż uczucie frustracji, które pojawia się wraz z działaniem impulsów bólowych o różnej sile i natężeniu prowadzą do wystąpienia różnych reakcji i przeżyć emocjonalnych. Ucieczka i strach powstają jako reakcja na silne podniety bólowe, zaś zachowania agresywne i występujące wraz z nimi objawy gniewu są wynikiem działania słabych podniety bólowych (za: Skorny 1968, s. 62).

2.3 Agresja jako efekt uczenia się społecznego w ujęciu A. Bandury

Bandura zakłada, że agresja powstaje w procesie uczenia się, gdzie ważną rolę odgrywają procesy warunkowania instrumentalnego i modelowania. Warunkowanie instrumentalne pełni ważną rolę w procesie uczenia się rozpoznawania przez organizm, jaką rolę pełni wcześniej obojętna dla niego reakcja. Młody dorosły uświadamia sobie, iż reakcja ta umożliwi mu uzyskanie tego, do czego dąży. Jeżeli człowiek po jakimś zachowaniu uzyskuje nagrodę, to takie zachowanie może na skutek tego pojawiać się częściej, aż zostanie utrwalone. Tak samo jest w przypadku agresji. Jeżeli człowiek po jakimś zachowaniu agresywnym uzyskuje nagrodę, możliwość występowania takiego zachowania rośnie. (Strelau, 2000, s.155).

Modelowanie jest to proces polegający na tym, że *ludzie uczą się agresji nie tylko na podstawie własnych doświadczeń, ale i obserwując zachowanie innych oraz skutki, do jakich ono prowadzi* (Strelau, 2000, s.155). Modelowanie, w odniesieniu do agresji, niesie za sobą trzy skutki. Pierwszy z nich polega na tym, że człowiek może wykształcić u siebie nowe wzorce zachowań agresywnych poprzez obserwacje innych ludzi. Drugi związany jest z tym, iż człowiek widząc konsekwencję zachowań agresywnych u innych, może wzmocnić lub osłabić zachowania agresywne, których wcześniej się nauczył. Trzeci skutek polega na tym,

iż dane zachowanie człowieka może sprawić, że podobnie zachowa się osoba obserwująca dane działanie, ponieważ wywoła ono u niej zbliżone emocje i motywy (Strelau, 2000, s.155).

To, czy człowiek ulegnie oddziaływaniom obserwowanych osób zależy od tego, jakie konsekwencje wywołują ich działania. Jeżeli dane zachowanie agresywne zostaje nagrodzone lub nie podlega karze, to większe jest prawdopodobieństwo tego, iż zwiększy się ilość reakcji agresywnych u osoby obserwującej to zachowanie. Odwrotnie jest w sytuacji, gdy osoba, która jest obserwowana, za swoje zachowanie ponosi karę. Wtedy reakcje agresywne nie są powielane przez obserwatora. Uzyskiwane przez osobę obserwowaną nagrody i kary powodują takie same reakcje u danej osoby jak nagrody i kary bezpośrednio doświadczane przez tą osobę (Strelau, 2000, s. 155).

Jak zauważa Bandura (2007, s. 40), jednym ze źródeł dostarczającym modeli, zarówno dzieciom jak i dorosłym, jest telewizja. Człowiek jest tak pochłonięty w oglądanie telewizji, że skupia na niej całą swoją uwagę, przez co obserwuje to, co się tam dzieje i uczy się pewnych nieakceptowanych społecznie zachowań. Niepotrzebne mu są jakieś zachęty, żeby oglądać to, co jest emitowane w danej chwili.

Według Stacha (1989, s. 25), pojawienie się zachowań agresywnych w przyszłości może zależeć od czynników poznawczych czy intelektualnych. Nie zawsze pojawiają się one w sposób automatyczny.

2.4 Agresja jako skutek orientacji destruktywnej w ujęciu K. Horney

Według przedstawicielki neopsychoanalizy K. Horney (2007, s. 63), podstawą ludzkiego zachowania jest lęk podstawowy, który pojawia się w momencie zadziałania wrogich impulsów.

Horney (2007, s. 59) podkreśla, że pojawia się tutaj proces „wyparcia”, polegający na tym, że człowiek zazwyczaj wypiera wrogie impulsy, nie dopuszcza ich do swojej świadomości poprzez niepodejmowanie walki w momencie, gdy powinien ją podjąć. Jednym ze skutków takiego postępowania jest występowanie bezbronności lub nasilenie już istniejącej. Wrogość może być również kontrolowana, ale ta kontrola przybiera postać odruchu, który powstaje u człowieka samoczynnie. Wyparcie daje człowiekowi poczucie spokoju, sprawia, że wrogość zostaje usunięta ze świadomości człowieka, jednak jest to złudne uczucie. Tak naprawdę ta wyparta, wyizolowana emocja nabiera wtedy dużej mocy,

ma postać afektu, który musi zostać wyładowany na zewnątrz. Człowiek, gdy zdaje sobie sprawę ze swojej wrogości, może ją w pewien sposób kontrolować. Może zaniechać czynności agresywnych, ponieważ uświadomi sobie, jakie to może mieć dla niego negatywne skutki; również, jeżeli złość pojawia się w stosunku do jakiegoś autorytetu, to stanie się ona normalnym uczuciem, które nie zostanie ujawnione wobec tej osoby, następnie uczucie wrogości zostanie ograniczone wtedy, gdy człowiek zdaje sobie sprawę z tego, jakie zachowania są aprobowane a jakie nie. Jeżeli jednak uległ mechanizmowi wyparcia, to sposób przejawiania uczucia wrogości przestaje być poddawany tej kontroli. Na poziom uczucia złości mają wpływ również czynniki zewnętrzne, które sprawiają, że uczucie to nabiera szczególnej siły i mocy. Wyparta wrogość powoduje pojawienie się uczucia lęku, ale siła tej wrogości i jej skutki muszą stanowić niebezpieczeństwo dla innych dążeń człowieka. Wspomniany wcześniej lęk będzie się charakteryzował poczuciem bezbronności wobec czegoś, co człowiek odczuwa, jako przytłaczające niebezpieczeństwo, które pojawia się z zewnątrz. Lęk ten, nie musi być widoczny na zewnątrz, może również zostać natychmiast stłumiony za pomocą różnych mechanizmów obronnych. Proces ten jednak nie dobiega końca. Wrogie uczucie domaga się usunięcia, gdyż zakłóca funkcjonowanie człowieka od wewnątrz. Na skutek tego człowiek będzie kierował tę wrogość na człowieka, który u niego tą złość wywołał, czyli pojawia się tu zjawisko projekcji. Proces też może przebiegać w drugą stronę - jeżeli przyczyną lęku jest poczucie zagrożenia, to pojawia się zachowanie obronne w postaci wrogości.

Jak stwierdza Horney (2007, s. 67), między wrogością a lękiem istnieje pewna korelacja, w której oba te uczucia wzajemnie na siebie oddziałują, pobudzają oraz umacniają się.

Skorny (1968, s. 37) zauważa, że lęk podstawowy wiąże się z wystąpieniem trzech rodzajów zachowań zwróconych: ku innym, przeciw innym oraz od innych. Według Horney, u zdrowego człowieka zachowania te występują na takim samym poziomie, natomiast u osoby neurotycznej prym wiedzie jedna z nich. Jeżeli działanie przeciw innym jest dominującą formą zachowania to pojawia się agresja. Pospiszyl (1973, s. 77) podkreśla, że człowiek, który przejawia postawę przeciw ludziom dąży do tego, aby osiągnąć dobrą pozycję w społeczeństwie, dąży do prestiżu, żyje według zasady, że tylko silniejsza osoba przeżyje. Ważnym czynnikiem przyczyniającym się do powstawania zachowań agresywnych jest konkurencja.

2.5 Agresja powstała na skutek specyficznych ludzkich dążeń w ujęciu E. Fromma

W koncepcji agresji zaproponowanej przez E. Fromma spotykamy się z wieloma wątkami myślowymi, które pochodzą z materiałów zaczerpniętych z różnych dziedzin naukowych. Według Frączka (1986, s. 163), Fromm (1973) w swojej koncepcji, podobnie jak wielu innych badaczy zajmujących się zjawiskiem agresji, podkreśla, że pojęcie „agresja” odnosi się do wielu aspektów zachowań. Według niego, agresja może oznaczać destrukcję, zniszczenie, zachowanie polegające na ochronie lub zabezpieczeniu oraz zachowanie konstruktywne. Znalezienie jednej konkretnej przyczyny, która odgrywa znaczącą rolę w powstawaniu zachowań agresywnych jest niemożliwe.

Frączek (1986) zauważa również, że szczególne znaczenie dla Fromma (1973) mają specyficzne ludzkie dążenia, które wpisane są w ludzki charakter, za pomocą którego człowiek pokazuje swoje nastawienie do świata przyrody i do świata ludzi. Dążenia te tworzą pewnego rodzaju stabilne systemy. Są one dla tego badacza podstawą do dywagacji na temat agresji, jak i jej pochodzenia i funkcji, jakie pełni. Te specyficzne ludzkie dążenia, pełnią ważną rolę - mają bowiem zaspokajając potrzeby egzystencjalne człowieka. Jako najważniejsze potrzeby Fromm (1973) uznaje potrzebę „zakorzenienia” i poczucia tożsamości wewnętrznej oraz spójności ze światem ludzkim, jak i przyrodniczym. Zaspokojenie tych potrzeb jest niezbędne do tego, aby człowiek mógł zachować swoją tożsamość. Jak zauważa Fromm (1994), doświadczenia człowieka i środowisko społeczne, w którym się porusza, mają wpływ na to, czy najważniejszą, podstawową potrzebą jednostki będzie miłość czy destrukcyjność.

Frączek (1986, s. 190) zauważa, że jeżeli głównym elementem struktury ludzkiego charakteru jest agresja, to jest to wynik tego, iż człowiek swoje najważniejsze problemy rozwiązuje w specyficznych warunkach społeczno - wychowawczych. Powstawanie szczególnych, specyficznych charakterów zależy od: natężenia i treści oddziałującej stymulacji, rodzaju orientacji wychowawczej, warunków społeczno-ekonomicznych i politycznych. Na rozwój człowieka ma wpływ pewna kombinacja tych czynników a nie każdy czynnik z osobna. Na tej podstawie, zdaniem Fromma (1973), destrukcyjność jest właściwością, która powstaje tylko u niektórych osób.

Frączek (1986, s. 166) stwierdza, iż Fromm ujmując ludzkie potrzeby holistycznie, traktuje wszystkie popędy i dążenia w aspekcie ich funkcji jakie pełnią w procesach życiowych całego organizmu, zarówno w rozwoju umysłowym, jak i fizycznym człowieka.

Fundamentem ludzkiego życia są wszelkie ludzkie dążenia, których celem jest poszukiwanie sensu życia, jak i próby stworzenia nowego sensu, oraz działania zmierzające w kierunku zdobycia odpowiedniego poziomu kontroli oraz siły, co jest możliwe tylko w niektórych sytuacjach.

Fromm (1973), jak zwraca uwagę Frączek (1986, s. 179), wymienia dwa rodzaje zachowań agresywnych, które występują w świecie ludzkim. Pierwszy z nich to agresja obronna, która posiada wartość adaptacyjną. Na jej powstanie i mechanizm mają wpływ specyficznie ludzkie warunki bytowania. Powstaje ona jako reakcja na niebezpieczeństwo w związku z podstawowymi, fundamentalnymi interesami jednostki lub gatunku. Zarówno w świecie zwierząt, jak i w świecie ludzi, odgrywa podobną rolę. Jej celem jest wyeliminowanie czynnika zagrażającego, czyli służy ochronie życia. Drugi rodzaj to agresja, której celem, jak i efektem, jest zniszczenie dla samego zniszczenia. Agresja ta często określana jest mianem „destruktywności” lub „okrucieństwa”. Agresja ta jest wynikiem przemian, jakie powstają w osobowości jednostki na skutek działania czynników kształtujących tę osobowość. Występuje wyłącznie wśród ludzi, nie ma cech filogenetycznych, nie jest formą obrony przed niebezpieczeństwem, niszczy i wprowadza chaos w społeczne otoczenie człowieka, czyli biologicznie szkodliwa. Do jej objawów należy zabijanie i okrucieństwo. Jest niebezpieczna nie tylko dla ofiary, ale również dla atakującego, ponieważ powoduje, że człowiek nie może funkcjonować w społeczeństwie. Wyróżnienie tych dwóch form agresji ma kluczowe znaczenie w koncepcji ludzkiej destruktywności.

Wiele uwagi poświęca Fromm (1994) również formom destrukcyjności. Należą do nich: agresja reaktywna racjonalna oraz charakterologicznie uwarunkowana agresja irracjonalna. Pierwszy z wyżej wymienionych rodzajów agresji powstaje w sytuacji zagrożenia życia swojego lub innej osoby czy też zagrożenia poglądów. Agresja uwarunkowana charakterologicznie jest wpisana w ludzki charakter, jest jego częścią. Człowiek przejawia gotowość do trwania w gniewie. Agresja ta powstaje jako reakcja na rzeczywiste zagrożenie, powstaje w każdej sytuacji i nie da się jej w jakiś logiczny sposób uzasadnić. Jak podkreśla Frączek (1986), sadyzm i nekrofilia są uważane przez Fromma (1973) za dwa podstawowe rodzaje destruktywności charakterologicznych.

Niektóre zachowania prowadzące do wyrządzenia szkody nie są uznawane przez Fromma (1973) jako agresywne. Są to między innymi: agresja incydentalna (wyrządzenie komuś

krzywdy nie jest głównym celem osoby, jest to czysty przypadek), agresja typu zabawowego (celem jest zdobycie i utrwalenie pewnych umiejętności, u jej źródeł nie leży chęć zemsty czy nienawiść) oraz agresja asertywna (stanowcze dążenie do celu). Jak podaje Frączek (1986), przez Fromma (1973) nazywane są tego rodzaju agresji mianem „pseudoagresji”.

3. Korelaty osobowościowe zachowań agresywnych i empatycznych - kierunki badań

Zjawisko agresji i empatii jest znane, ponieważ są to pojęcia, które występują w naszym życiu na co dzień. Badaniem tych zjawisk zajmują się badacze od wielu lat, którzy skupiają się na badaniu osobowościowych uwarunkowań zachowań agresywnych i empatycznych.

3.1 Agresja a empatia

Albert Mehrabian (1997) przeprowadził badania na temat relacji pomiędzy osobowościową skalą agresji, przemocy i empatii. W swoich badaniach wykorzystał następujące metody: REV (Risk of Eruptive Violence Scale (Mehrabian), Brief Anger-Aggression Questionnaire (Maiuro), Feelings and Acts of Violence Scale (Plutchik, van Praag), EETS (The Emotional Emphatic Tendency Scale (Mehrabian, Epstein), oraz BEES (The Balanced Emotional Empathy Scale (Mehrabian).

Badania zostały przeprowadzone na studentach kalifornijskiego uniwersytetu. W sumie w badaniach wzięło udział 101 osób, w tym 33 mężczyzn i 68 kobiet (tamże, s. 439).

Wyniki pokazały, że wszystkie trzy skale badające przemoc i agresję (REV, Brief Anger-Aggression, Feelings and Acts of Violence), są ze sobą silnie i pozytywnie skorelowane, oraz skale do badania empatii (BEES, EETS) również są mocno i pozytywnie ze sobą skorelowane. Co więcej, skale do badania agresji są silnie negatywnie skorelowane ze skalami do badania empatii. Badania wykazały również, że osoby uzyskując wysokie wyniki w skalach empatii, przejawiają więcej życzliwości oraz są bardziej miłe (tamże, s. 441).

W 1972 roku Mehrabian i Epstein przebadali studentów przy użyciu skonstruowanego przez siebie kwestionariusza do badania empatii. Badanie to pokazało, że studenci, którzy uzyskiwali wysoki wynik w teście, czyli mieli wysoką empatię, doświadczali mniejszego

zdenerwowania niż studenci o niskim poziomie empatii. Badania te pokazały, że empatia kontroluje zachowania agresywne.

3.2 Neurotyczność a agresja

A. Frączek, W. Ciarkowska oraz H. Eliaz (za: Korliński, 1984, s. 232) przeprowadzili badania laboratoryjne, których rezultaty pokazały dodatnią korelację pomiędzy neurotycznością a agresją. Neurotyków charakteryzowało większe nasilenie agresji. Zależność pomiędzy tymi zmiennymi wykazały również badania testowe, których autorami byli S. K. Hernandez i P. A. Mauger (tamże).

K. Sosnowska (2001) w swojej pracy magisterskiej pt ” Neurotyczność a agresja u młodzieży gimnazjalnej” podjęła się zadania określenia stopnia współzależności pomiędzy neurotycznością a agresją. Celem jej pracy było zweryfikowanie następujących hipotez:

- 1) Istnieje pozytywna współzależność pomiędzy neurotycznością, jako cechą temperamentalną a poziomem agresji.
- 2) Istnieje współzależność pomiędzy strukturą cech osobowości a wskaźnikami rodzajów agresji kwestionariuszu Buss-Durkee.

Badania zostały przeprowadzone na uczniach trzecich klas szkoły gimnazjalnej, którzy byli w wieku 15-16 lat. Łącznie w badaniu wzięło udział 150 osób. W badaniu wykorzystano metody takie jak: Inwentarz Osobowości NEO-PI-R Paula Costy i Roberta McCrae oraz kwestionariusz Nastroje i Humory Arnolda Bussa i Ann Durkee. Badania potwierdziły sformułowane hipotezy.

3.3 Lęk a agresja

Dorota Kubacka-Jasiecka (1985) przeprowadziła badania mające na celu ustalić związek pomiędzy lękiem a agresywnością. W swojej pracy sformułowała następujące hipotezy:

- 1) Osoby agresywne cechują się wyższym poziomem lęku niż osoby o niskim poziomie agresywności.

- 2) Agresywność i lęk współwystępują ze sobą niezależnie od poziomu agresywności, zależność ta jednakże jest bardziej wyrazista u osób z wysokim poziomem agresywności.

W celu weryfikacji powyższych hipotez, przeprowadziła badania, które składały się z dwóch etapów. W pierwszym z nich przebadana została młodzież dwóch ostatnich klas szkoły średniej oraz studenci pierwszego i drugiego roku z Krakowa. Etap ten miał na celu przebadanie większej grupy osób z przeciętnym poziomem agresywności. W drugim etapie przebadana dwie 43-osobowe grupy, które cechowały się wysokim i niskim poziomem agresji

Do pomiaru agresywności został użyty kwestionariusz Buss-Durkee oraz technika socjometryczna - skala nominacyjna. Lęk badano przy użyciu Kwestionariusza Cattella (Arkusz Samopoznania), skali jawnego niepokoju- Taylor (MAS) oraz kwestionariusza Spielberga STAI. W wyniku przeprowadzonych badań, postawione hipotezy zweryfikowano pozytywnie.

3.4 Struktura empatii a niepokój

Badanie empatii i niepokoju stało się przedmiotem pracy magisterskiej M. Szymańskiej (2008). Celem jej badań było określenie wzajemnych powiązań w obrębie empatii i niepokoju. W swojej pracy, postawiła ona następujące hipotezy:

- 1) Osoby o wysokim poziomie niepokoju charakteryzują się wyższym poziomem empatii warunkowej.
- 2) Osoby o niskim poziomie niepokoju charakteryzują się wyższym poziomem empatii bezwarunkowej.
- 3) Osoby o wysokim poziomie niepokoju charakteryzują się niskimi.

W celu zweryfikowania tych hipotez autorka pracy użyła takie metody jak: Arkusz Samopoznania R.B. Cattella w opracowaniu Hirszla oraz Kwestionariusz Empatii osobowej (KEO) Z. Uchnasta. Badania zostały przeprowadzone na grupie 115 studentów (w tym 40 mężczyzn i 75 kobiet) w wieku od 22 do 25 roku życia. Uzyskane wyniki badań potwierdziły postawione hipotezy.

1. Rozwój osobowości w okresie wczesnej dorosłości

Robert White (1966) stwierdził, w wyniku przeprowadzonych badań studentów, istnienie pięciu znaczących orientacji w rozwoju osobowości w okresie wczesnej dorosłości. Są nimi: stabilizacja tożsamości, nawiązywanie głębszych więzi interpersonalnych, pogłębianie zainteresowań, humanizacja wartości oraz wzrost poczucia troski o innych.

4.1 Stabilizacja tożsamości

W okresie wczesnej dorosłości poczucie tożsamości jest bardziej wyraźne, zwięzłe a także odporne na sugestię. Człowiek posiada w tym okresie wyraźnie określone „JA”, różne od innych, które nie zmienia się tak jak w poprzednich okresach rozwoju tożsamości. To, co w tym okresie jest ważne to są role społeczne, w które młody dorosły coraz chętniej się angażuje i które są niezmiennie i typowe dla dorosłego życia. Role te prowadzą do większej wybiórczości doświadczeń w momencie, gdy działania podjęte w ramach pełnienia tych ról zostają poprawnie wykonane. Inne tożsamości, które pierwotnie człowiek traktował, jako ważne, interesujące, przestają takie być, ponieważ zdobyte doświadczenia sprawiają, że wybrane przez człowieka role nabywają większego znaczenia, umacniają się. Co więcej, przejście w ten świat dorosłych i pełnienie z tym związanych ról sprawia, że człowiek bardziej się angażuje, sam decyduje o tym, w jakim stopniu będzie w tym życiu uczestniczył i jakie role będzie podejmował. Decyzje te odgrywają bardzo ważną rolę w tworzeniu pewnych kwestii umacniającego się poczucia tożsamości. Równie ważną kwestią w kształtowaniu tożsamości w tym okresie życia są nagrody, jakie młody człowiek otrzymuje za pełnienie wybranych przez siebie ról. Na przykład student, który rozwija poczucie tożsamości w wybranej przez siebie dziedzinie, może utrwalić tą tożsamość poprzez nabywanie nowych doświadczeń związanych z pełnieniem tej roli, na skutek pomocy uzyskiwanej przez innych ludzi i wskazówek jak ma pełnić tą rolę. W miarę, gdy doświadczenie staje się bardziej skoncentrowane i selektywne, brak nagrody lub brak satysfakcji wynikającej z pełnienia wybranej roli, sprawi, że młody człowiek zacznie zadawać sobie ważne pytania dotyczące stabilizacji swojej tożsamości w wybranej dziedzinie (Kimmel, 1974, s. 90).

Innym, bardzo ważnym czynnikiem biorącym udział w kształtowaniu, stabilizowaniu tożsamości odgrywa skłonność, polegająca na tym, że ludzie mają poczucie bycia

konsekwentnym lub chcą przynajmniej je mieć. Ludzie, aby mieć to poczucie bycia konsekwentnym, będą zmieniać zarówno swoje postępowanie jak i ideologię. Ta tendencja może odgrywać ważną rolę, jeżeli chodzi o stabilizację tożsamości, ponieważ sprawia, że ludzie dążą do osiągnięcia zgodności poczucia własnej tożsamości (Kimmel, 1974, s. 91).

Jasno określona świadomość własnej tożsamości pozwala młodemu człowiekowi angażować się w nowe działania, podejmować ważne decyzje życiowe min. zakładanie rodziny czy podejmowanie pracy zawodowej. Tak określona tożsamość świadczy o tym, że młody człowiek poradził sobie z charakterystycznym dla okresu adolescencji kryzysem: tożsamość- rozproszenie ról (Harwas-Napierała, 2008).

Według Eriksona (1997), człowiek w okresie wczesnej dorosłości dąży do tego, aby określoną w tym okresie tożsamość połączyć z tożsamością innych osób tworząc bliskie związki i wchodząc w wybrane wspólnoty.

4.2 Nawiązywanie głębszych więzi interpersonalnych

U młodych dorosłych, w tym jakże ważnym dla nich okresie można zauważyć, że ich związki międzyludzkie zaczynają mieć nieco inny charakter. Osobie, z którą wchodzi w relacje, nadają status osoby szczególnej, która jest przez nich bardzo ceniona, traktowana jako ktoś niepowtarzalny. Relacja ta przestaje bazować na projekcji własnych fantazji, potrzeb i poszukiwania własnej tożsamości. Taką zmianę charakteru relacji międzyludzkich można szczególnie zauważyć w kontaktach z własnymi rodzicami, gdzie młodzi zaczynają traktować ich jako swoich kolegów, przyjaciół, a co za tym idzie, przestają dążyć do przerwania jakiegokolwiek zależności i nie akcentują już własnej odrębności, indywidualności. Taka zmiana relacji z rodzicami niejednokrotnie jest zaskoczeniem dla młodych ludzi (Kimmel, 1974, s. 91).

Do czynników odgrywających ważną rolę w tej zmianie możemy zaliczyć postępującą stabilizację tożsamości a także wybór relacji międzyludzkich i koncentracja na nich w tym okresie. Doświadczenia młodego człowieka, zarówno te związane z relacjami z innymi ludźmi, są wnikliwiej analizowane i stają się bardziej selektywne w momencie, gdy jego tożsamość osiąga odpowiedni poziom. Człowiek, aby zachowywać się naturalnie w relacji z drugą osobą musi mieć jasno określoną świadomość tego, kim jest i jaką rolę odgrywa w tej relacji. I dlatego ten czynnik wzrostu poczucia tożsamości, wraz z większą selektywnością,

która jest wynikiem osiągnięcia równowagi w relacjach międzyludzkich, przyczynia się do tego, że jednostka zaczyna rozglądać się za wyjątkowymi osobami wśród ludzi, którzy ją otaczają. Ważną rolę odgrywają również nieoczekiwane, zaskakujące interakcje. Na przykład, kiedy jesteśmy zdumieni tym, co ktoś inny potrafi zrobić, ujawniając swą wyjątkowość, jak również wtedy, gdy niespodziewanie odkrywamy inność osoby, z którą jesteśmy w bliskich relacjach. Człowiek zwraca wówczas większą uwagę na te cechy innej osoby, których nie posiada, które ją wyróżniają (Kimmel, 1974, s. 92).

Erikson (1997) stwierdza, iż w młodym dorosłym pojawia się gotowość do intymności, która wyraża się w tworzeniu związków uczuciowych z innymi osobami, które wymagają od człowieka wiele poświęceń i kompromisów.

Harwas-Napierała (2008), powołując się na Eriksona zauważa, że nabycie umiejętności do tworzenia intymnych relacji z drugą osobą przyczynia się do zintegrowania osobowości i uformowania poczucia własnej tożsamości.

Według Bee (2004), młody dorosły tworzy pewnego rodzaju „grupę wsparcia”, w skład której wchodzi rodzina, partner, przyjaciele. Rodzice pełnią w tej grupie najważniejszą rolę. Partner, jak i przyjaciele, są wybierani z grupy osób o podobnych zainteresowaniach, pochodzeniu, a także podobnym etapie życia. Kobiety zawierają więcej przyjaźni w porównaniu z mężczyznami. Ich relacje z przyjaciółkami cechuje większa otwartość, intymność oraz wsparcie emocjonalne. Przyjaźnie mężczyzn są oparte, podobnie jak to jest w dzieciństwie, na współzawodnictwie. Nie zauważa się u nich takiej otwartości i wsparcia. Ich przyjaźń polega na wspólnym wykonywaniu czynności.

4.3 Poglębianie zainteresowań

W okresie wczesnej dorosłości u młodych można zauważyć tendencję do większego, bardziej wnikliwego i bardziej szczerzego zaangażowania w różnego rodzaju zainteresowania. Tymczasowe zaangażowanie, które zazwyczaj kończyło się w momencie, gdy jednostka nie uzyskała za to żadnej nagrody lub gdy zaspokoili swoją ciekawość, przestaje być faworyzowane. W tym okresie pojawia się zdolność do większego kierowania sferą zainteresowań,

niezależnie od tego, czy jest to zainteresowanie związane z gimnastyką czy też z jakąś dziedziną ścisłą lub akademicką. Ważną cechą tego zaangażowania jest to, że człowiek otrzymuje nagrody za wykonanie wybranej działalności. Na przykład, pisanie może być interesujące ze względu na satysfakcję pochodzącą z samego faktu pisania i z zadowolenia z siebie, a nie z nagrody, jaką można za to otrzymać. Pojawiający się tutaj proces polega na tym, że jednostka najpierw rozpoczyna jakieś działanie, które w jakiś sposób ją ciekawi. Następnie pojawiają się pozytywne skutki tego działania, oraz przekonanie o swoich kompetencjach i zdolnościach, które wynikają z podjętej aktywności. I w ten sposób, pojawiające się na skutek tego emocje, uczucia najczęściej prowadzą do jeszcze większego zainteresowania (Kimmel, 1974, s. 92).

Takie pogłębianie zainteresowań odgrywa również ważną rolę w stabilizacji poczucia tożsamości oraz ma wpływ na podejmowanie decyzji, wyborów związanych z przyszłym zawodem. Może też zwiększać poczucie wolności i sprawiać, że relacje z innymi ludźmi stają się mocniejsze, bliższe. Najważniejsze jest jednak tutaj umacnianie swoich zainteresowań, poszerzanie ich zakresu (Kimmel, 1974, s. 93).

4.4 Humanizacja wartości

Wśród młodych dorosłych można zauważyć tendencje do rozwoju abstrakcyjnej filozofii moralnej. O zdolności do wysokiego poziomu myślenia moralnego w tym okresie świadczy fakt, iż młodzi coraz częściej mają poczucie niespójności pomiędzy filozofią moralną a codzienną praktyką w społeczeństwie. Ta zdolność kreowania filozofii moralnej jest najprawdopodobniej kontynuowana przez cały okres dorosłości, choć istnieje możliwość, że społeczeństwo funkcjonuje na niższym poziomie abstrakcyjnym, a więc osoba w takim społeczeństwie będzie działać na poziomie mniej abstrakcyjnym niż świadczą o tym jej zdolności. Dla młodych ludzi zdolność abstrakcyjnego moralnego myślenia jest nowym dokonaniem w ich własnej historii, dlatego jest to pewnego rodzaju trend w kierunku humanizacji wartości i w nadawaniu im głębokiego ludzkiego znaczenia. Co więcej, młodzi dorośli przenoszą swój własny bagaż doświadczeń na system wartości i tworzą swój własny system wartości, ponownie odzwierciedlający rozwój przejrzystości i stabilności tożsamości. Młodzi tworzą swoje własne systemy wartości w oparciu o własne uczucia i postawy, jakie

powstają na skutek interakcji z osobami, z którymi zaczynają się porozumiewać bardziej naturalnie i głębiej. W ten sposób reagują większą empatią na potrzeby innych, podczas gdy w tym samym czasie kreują swoją jednoczącą filozofie życia (Kimmel, 1974, s. 93).

U młodych dorosłych można zauważyć, że w sytuacjach, w których muszą rozwiązywać hipotetyczne problemy życiowe, najczęściej sięgają do wartości związanych z rozwojem ich własnego „Ja”. Coraz rzadziej w takich sytuacjach kierują się wartościami w relacjach interpersonalnych czy w aktywności społeczno zawodowej. Może to wskazywać na to, że w tym okresie życia dla młodego człowieka najważniejszą rolę pełnią wartości związane z rozwojem „Ja” oraz z życiem rodzinnym (Harwas-Napierała, Trempała, 2002)

4.5 Wzrost poczucia troski o innych

Ta pojawiająca się skłonność częściowo odzwierciedla humanizację wartości, jednak tutaj ujawnia się upodobanie do większego zwracania uwagi na aktualne uczucia, które powstają jako reakcja na sytuacje innych ludzi. Młodzi zaczynają przejawiać większy poziom empatii w stosunku do innych ludzi, pojawia się chęć opieki nad innymi osobami oraz większa koncentracja na ich uczuciach. Młodzi dorośli kierują swoją opiekę nie tylko na osoby, które kochają, ale również na biednych, uciśnionych oraz na osoby przeżywające ból psychiczny. Przykładami tego nowego trendu, polegającego na otaczaniu opieką innych ludzi, może być udział młodych ludzi w różnych organizacjach, których celem jest pomoc innym ludziom (Kimmel, 1974, s. 93).

ROZDZIAŁ 2.

Metodologia badań własnych

Rozdział drugi ma na celu zaprezentowanie zastosowanych metod badawczych, przedstawia charakterystykę wybranej grupy badanych osób oraz zawiera opis sposobu przeprowadzenia badań w celu weryfikacji postawionych hipotez badawczych.

1. Problem i hipotezy badawcze

Dotychczasowe badania pokazują, że poziom współzależności pomiędzy psychologicznymi wyznacznikami dojrzałości emocjonalnej w relacjach interpersonalnych a poziomem wyznaczników zachowania agresywnego jest negatywny.

Celem podjętych przeze mnie badań jest uzyskanie odpowiedzi na poniższe pytanie badawcze:

- *Czy i na ile istnieje współzależność między poziomem agresji a poziomem empatii, która jest wyrazem dojrzałości emocjonalnej w relacjach interpersonalnych?*

Przeprowadzone badania empiryczne mają na celu weryfikację dwóch poniższych hipotez:

H1: *Osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom empatii osobowej, zarówno w wymiarze intrapersonalnym i interpersonalnym.*

H2: *Osoby o niskim poziomie agresywności charakteryzuje wyższy poziom życzliwości warunkowej.*

Hipotezy zostały poddane empirycznej weryfikacji przy pomocy następujących narzędzi pomiaru:

- Kwestionariusz do badania agresji A. Bussa i M. Perry'ego
- Inwentarz gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka
- Kwestionariusz empatii osobowej (KEO) Z. Uchnasta

Inwentarz gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka został użyty w celu sprawdzenia, jaki stopień gotowości do agresji przejawiają osoby agresywne i nieagresywne w zbadanej grupie osób.

Badania zostały przeprowadzone na 152 osobowej grupie studentów w wieku 19-24 lata.

2. Charakterystyka stosowanych narzędzi psychologicznych

2.1 Kwestionariusz do badania agresji A. Bussa i M. Perry'ego

Autorami Kwestionariusza do pomiaru agresji są Arnold Buss i M. Perry (1992, s. 452). Początkowo kwestionariusz składał się z 52 stwierdzeń, jednak po przebadaniu łącznie 1253 studentów w wieku od 18-20 lat uznano, iż 23 stwierdzenia nie sprostały przyjętym wcześniej przez badaczy kryteriom. Zatem ostatecznie kwestionariusz składa się z 29 itemów ocenianych na skali pięciostopniowej (Buss, Perry, 1992, s. 452):

- ZF- Zupełnie fałszywe
- RF- Raczej fałszywe
- N- Nie jesteś zdecydowany
- RP- Raczej prawdziwe
- ZP- Zupełnie prawdziwe

W kwestionariuszu za pomocą analizy czynnikowej wyodrębniono następujące 4 skale (Buss, Perry, 1992s. 452):

1. Agresja Fizyczna- AF. Składa się na nią 9 itemów, np. „ Jeśli jestem sprowokowany, mogę uderzyć”.
2. Agresja Słowna- AS. Tworzy ją 5 itemów, np. „ Często nie zgadzam się z innymi ludźmi”.
3. Gniew- G. W skład jej wchodzi 7 itemów, np. „ Wpadam w gniew szybko, ale i szybko mi to przechodzi”.
4. Wrogość- W. Tworzy ją 8 itemów, np. „ Nadmiernie przyjacielskie zachowania innych ludzi wzbudzają we mnie nieufność”.

Ogólne nasilenie agresji przedstawia wskaźnik ogólny (WO), który uzyskuje się poprzez zsumowanie wyników we wszystkich czterech czynnikach skali. Instrumentalny składnik zachowania tworzą agresja słowna i agresja fizyczna, które polegają na uszkodzeniu innym. Emocjonalny składnik zachowania reprezentuje gniew, który połączony jest z fizjologicznym pobudzeniem. Kognitywny aspekt zachowania reprezentuje zaś wrogość (tamże).

Rzetelność metody:

Rzetelność metody została ustalona za pomocą wewnętrznej spójności alfa Cronbacha. Współczynniki tej rzetelności są następujące: Agresja Fizyczna: 0, 85; Agresja Słowna: 0, 72; Gniew: 0, 83; Wrogość: 0, 77 i Wskaźnik Ogólny: 0, 89.

Stabilność wyników badana w odstępie dziewięciu tygodni wynosi odpowiednio: Agresja Fizyczna (rtt=0.80), Agresja Słowna (rtt=0.76), Gniew (rtt=0.72), Wrogość (rtt=0.72), Wskaźnik Ogólny (rtt=0.80).

Buss i Perry, autorzy kwestionariusza, stwierdzili, iż otrzymane współczynniki są zadowalające mimo tego, iż kwestionariusz tworzy małą liczbę itemów i pozwalają stwierdzić dużą rzetelność tej metody (tamże).

Trafność metody:

Trafność kwestionariusza uzyskano korelując wyniki całej grupy badanych, czyli 1253 osób z wynikami testów obejmujących różne wymiary osobowości (tamże). W wyniku pomiaru stwierdzono, iż istnieje silna korelacja pomiędzy Agresją a Gniewem (0,43), i Wrogością (0,52). Ponadto badacze wykazali, iż Agresja Fizyczna silnie koreluje z Agresją Słowną (0, 48), natomiast umiarkowanie z Wrogością (0, 28). Również Wrogość silnie koreluje z Gniewem (45). Pomiędzy Wrogością a Agresją Słowną i Agresją Fizyczną. Skłonność do współzawodnictwa koreluje pozytywnie z wszystkimi wymiarami agresji, natomiast asertywność słabo koreluje z Wrogością (0,18), umiarkowanie z Agresją Fizyczną oraz bardzo silnie z Agresją Słowną (0,49), Gniewem (0,40) i Wskaźnikiem Ogólnym (0,43). (tamże).

Na język polski skala została przetłumaczona przez Zenona Uchnasta. Rzetelność polskiej wersji kwestionariusza została zmierzona za pomocą estymacji stabilności bezwzględnej a

wyniki uzyskane w wyniku tego pomiaru były bardzo podobne do wyników, jakie otrzymali autorzy tego kwestionariusz w standaryzacyjnych badaniach amerykańskich (Tucholska, 1988 s. 376).

2.2 Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej A. Frączka

Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej, opracowany przez Adama Frączka (2010) składa się z 30 stwierdzeń ocenianych na skali TAK- NIE. Autor Inwentarza wyróżnił trzy formy gotowości do agresji:

1. Gotowość Emocjonalno-Impulsywna (GE- I)

Charakteryzuje się skłonnością do reagowania złością i brakiem umiejętności kontroli reakcji emocjonalnych. Częstotliwość występowania jak i siła krótkotrwałych zachowań agresywnych, które są wynikiem działania jakiegoś bodźca prowokującego, co często nosi nazwę agresji „wrogiej” lub „reaktywnej”, są wynikiem działania tej formy gotowości do agresji (Frączek, 2010).

Przykłady twierdzeń:

„Łatwo wpadam w złość, ale szybko mi to przechodzi”; „ Jak mnie ktoś sprowokuje potrafię krzyknąć i wymyślać”.

2. Gotowość Habitualno-Poznawcza (GH- P)

Utrwalone, schematyczne zachowania człowieka, jego „nawyki” oraz poglądy mają swoje miejsce w rolach społecznych. Gotowość Habitualno-Poznawcza przesądza o tym jak często, z jaką siłą i jaką wartością mają pojawiające się nawykowe i planowane zachowania agresywne, które powstają na skutek zadań związanych z pełnioną rolą (Frączek, 2010).

Przykłady twierdzeń:

„Uważam, że w pewnych sytuacjach stosowanie przemocy jest niezbędne”; „ Uważam, że można stosować przemoc w obronie innych”

3. Gotowość Osobowościowo-Immanentna (GO-I)

Polega na tym, że człowiek nieustannie odczuwa potrzebę wyrządzenia komuś krzywdy. Zarówno sam czyn jak i obserwacja jego skutków wywołuje u niego pozytywne uczucia i daje mu satysfakcję. Gotowość ta powoduje, że człowiek ciągle poszukuje sytuacji, które pozwolą mu zaatakować, zaszkodzić komuś (Frączek, 2010).

Przykłady twierdzeń:

„ Jak podokuczam innym poprawia mi się humor”; „ Potrafię postraszyć innych by sobie ich podporządkować”

Na każdą z form gotowości do agresji interpersonalnej składa się 10 stwierdzeń.

Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej spełnia zasadnicze standardy psychometryczne

2.3 Kwestionariusz Empatii Osobowej (KEO) Z. Uchnasta

Kwestionariusz Empatii Osobowej (KEO), stworzony przez Zenona Uchnasta (2001), zbudowany jest z 80 stwierdzeń, które ostatecznie zostały wybrane w trzech etapach i które oceniane są za pomocą pięciostopniowej skali:

- ZF- Zawsze Fałszywe
- RF- Raczej Fałszywe
- N- Nie jestem zdecydowany
- RP- Raczej Prawdziwe
- ZP- Zawsze Prawdziwe

Stwierdzenia budujące ten kwestionariusz zostały pogrupowane w 10 skal, które tworzą 4 kategorie (Uchnast, 2001):

A. Orientacja ku innym- tworzą ją dwie skale:

(1) Życzliwość spontaniczna –ŻS.

Skala ta obejmuje otwartość i zainteresowanie tymi aspektami, które mają duże znaczenie dla drugiego człowieka oraz ujmuje uznanie i akceptację odmienności drugiej osoby, jej indywidualność. Dotyczy również uczestnictwa w działaniach

mających na celu dobro innych ludzi, które są bezinteresowne, człowiek nie stawia w nich żadnych warunków, wymagań i nie oczekuje żadnej zapłaty.

(2) Życzliwość warunkowa - ŻW.

Życzliwość ta związana jest z oczekiwaniem nagrody, na przykład w postaci okazywania wdzięczności przez innego człowieka lub wyrażenie zgody na stawiane wymagania. Życzliwość ta może mieć postać życzliwości interesownej lub zaborczej. Jest to skala która służy do pomiaru empatii pozornej.

B. Kompetencje interpersonalne- są ujmowane przez następujące trzy skale:

(3) Wspieranie innych- WI.

Skala mierzy gotowość człowieka do wspierania innych lub też gotowość do poświęceń na rzecz innych osób. Obejmuje również gotowość do pokazywania solidarności i wspólnoty w sytuacjach, w których ludzie cierpią lub są krzywdzeni.

(4) Swoboda towarzyska- ST.

Skala mierzy otwartość na innych ludzi, chęć do współpracy i współzawodnictwa, aktywność, zainteresowanie otoczeniem oraz otwartość na nowe sytuacje.

(5) Solidność- SO.

Skala ujmuje solidność, pracowitość, sumienność, obowiązkowość, wytrwałość, chęć ulepszania własnych zdolności, postępowanie zgodne z przyjętymi zasadami.

C. Kompetencje intrapersonalne- tworzą je trzy skale:

(6) Równowaga emocjonalna- RE.

Skala ta mierzy niezmiennosc reakcji emocjonalnych, pozytywny stosunek do innych, zdolność wprowadzania drugiego człowieka w dobry nastrój. Określa również ukierunkowanie na odległe cele, akceptację przeszłości oraz zdolność spokojnego przyjmowania krytyki ze strony innych.

(7) Wycucie sytuacji- WS.

Skala określa zdolność prawidłowego rozpoznania sytuacji, dostrzegania odmiennych podejść, ujęć i aspektów określonej sytuacji. Dotyczy również

umiejętności podejmowania decyzji w taki sposób, żeby były jasne i zrozumiałe dla innych jak i skutecznego, zasadnego postępowania.

(8) Znajomość siebie- ZN.

Skala dotyczy umiejętności człowieka do prawidłowego określenia własnych możliwości i ograniczeń, mierzy klarowność i spójność obrazu siebie, poczucie autentyczności i wewnętrznej spójności postępowania. Obejmuje również otwartość i gotowość człowieka do poznania swoich cech, które przejawiają się w działaniu i przeżyciach.

D. Uogólnione wskaźniki poziomu empatii:

(9) Ogólny wskaźnik empatii- OWE.

Wysoki wynik uzyskany przez daną osobę, który jest uśrednieniem wyników, jakie ta osoba otrzymała we wszystkich czynnikach, świadczy o otwartości na innych ludzi przejawiającą się w sposób spontaniczny i autentyczny. Dotyczy ona również wspierania innych ludzi będących w trudnej sytuacji jak i troski o jakość działania.

Niski wynik mówi o braku umiejętności tworzenia bezpośrednich, swobodnych i serdecznych relacji z innymi ludźmi. Osoby, które uzyskują niskie wyniki zwykle tworzą związki z innymi, które mają charakter warunkowy i interesowny.

(10) Empatia osobowa- EmO.

Wskaźnik ten umożliwia bardziej szczegółowo różnicować strukturę empatii osób poddanych badaniu jeżeli chodzi o stopień ich gotowości do życzliwości spontanicznej lub warunkowej. Osoby, które uzyskują wysoki wynik w tym wskaźniku mają również wysokie wyniki w czynniku życzliwości spontanicznej. Natomiast osoby, które uzyskują niskie wyniki w tym wskaźniku, otrzymują wysokie wyniki w czynniku życzliwości warunkowej, natomiast niskie wyniki w czynniku życzliwości spontanicznej oraz we wszystkich czynnikach kompetencji intrapersonalnej i interpersonalnej, co świadczy o tym, iż osoby te nie będą raczej wykazywały gotowości do udzielania pomocy osobą będącym w trudnej sytuacji.

Empatia osobowa, wyodrębniona za pomocą tego wskaźnika, należy do kompetencji emocjonalnych i polega na zdolności do nawiązywania u podtrzymywania adekwatnych relacji emocjonalnych.

Rzetelność metody:

Rzetelność metody została ustalona za pomocą wewnętrznej zgodności alfa Cronbacha. Współczynniki tej rzetelności są następujące: Życzliwość spontaniczna: 0, 628; Życzliwość warunkowa: 0, 719; Wspieranie innych: 0,849; Swoboda towarzyska: 0, 841; Solidność: 0, 675; Równowaga emocjonalna: 0,879; Wycucie sytuacji: 0,890; Znajomość siebie: 0, 855; Ogólny Wskaźnik Empatii: 0, 855 (Uchnast, 2001).

Trafność metody:

Poszczególne wyniki liczbowe zostały obliczone na podstawie danych uzyskanych od 268 osobowej grupy studentów. Na dużą wewnętrzną spójność wszystkich czynników wskazuje znacząca liczba wysokich wskaźników współzmienności. Czynniki Życzliwości spontanicznej koreluje pozytywnie ze wszystkimi pozostałymi zmiennymi KEO, natomiast czynnik Życzliwości warunkowej koreluje ujemnie z takimi czynnikami jak: Równowaga emocjonalna (RE), Wycucie sytuacji (WS), Znajomość siebie (ZN) (Uchnast, 2001).

3. Charakterystyka badanej grupy osób

W badaniach wzięło udział 152 osoby, w tym 80 kobiet i 72 mężczyzn. Badana grupa to studenci I-III roku z Wyższej Szkoły Biznesu oraz Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu. Kierunki, na jakich studiuje to:

- Politologia
- Filologia angielska
- Zarządzanie i marketing
- Psychologia
- Wychowanie fizyczne
- Informatyka

Większa część badanych osób pochodzi z Nowego Sącza i okolic, a pozostała grupa z innych części Polski. Przedział wiekowy studentów uczestniczących w badaniu to 19-23 lata.

W poniższej tabeli prezentuje liczbowy i procentowy rozkład osób biorących udział w badaniu, ze względu na ich płeć.

Tab. 1 Liczbowy i procentowy podział badanej grupy studentów ze względu na płeć.

PŁEĆ	LICZBA	%
KOBIETY	80	53
MEŹCZYŹNI	72	47
ŁĄCZNIE	152	100

Okres wczesnej dorosłości jest to czas intensywnych zmian jakościowych w życiu młodego człowieka. Zmienia się rodzaj ich relacji z otoczeniem, a także zachodzi wiele zmian w ich strukturze osobowości. Jest to również czas, w którym człowiek doświadcza wielu konfliktów i stresów (Harwas-Napierała, 2008).

4. Strategia badań empirycznych

Grupą uczestniczącą w badaniach byli studenci. Badania były przeprowadzone indywidualne, gdzie kwestionariusze były rozprowadzane również przez osoby pośrednie, jak i grupowo, gdzie badania przeprowadzałam osobiście. Badania były przeprowadzone w okresie 10 miesięcy tj. od kwietnia 2011 roku do stycznia 2012 roku. Wszystkie osoby uczestniczące w badaniach wyraziły zgodę na udział w nich.

Badania grupowe były przeprowadzone podczas zajęć. W przypadku tych badań instrukcja dotycząca wypełniania kwestionariuszy została przeze mnie odczytana na głos, ponadto była umieszczona na każdym stosowanym przeze mnie kwestionariuszu. Czas, jaki studenci mieli na uzupełnienie stosowanych przeze mnie metod to 40 minut. Osoby badane zostały również poproszone o wpisanie wieku, płci, oraz miejsca zamieszkania w odpowiednim miejscu kwestionariusza. W badaniach indywidualnych, osoby zostały poproszone o wypełnienie otrzymanych kwestionariuszy w domu i przyniesie ich na następny dzień w miarę możliwości. W momencie otrzymania kwestionariuszy uzyskały najważniejsze informacje o sposobie ich uzupełniania.

Badani zostali poinformowani o anonimowości badania oraz o celu, w jakim jest przeprowadzane. Poproszeni byli również o to, aby ich odpowiedzi były rzetelne i zgodne z

ich odczuciami. Szczególną uwagę zwróciłam na to, aby osoby po skończeniu udzielania odpowiedzi na pytania kwestionariuszy, sprawdziły czy odpowiedziały na wszystkie pytania. Osoby badane chętnie przystąpiły do badań, były zmotywowane, nie zadawały pytań. Odpowiedzi udzielały dość szybko, nie miały problemów z wypełnieniem arkuszy, czasami na ich twarzach można było dostrzec zamyślenie. Kwestionariusze zostały wypełnione przez nich dokładnie, można było zauważyć, że odpowiedzi, jakie udzielali nie były przypadkowe.

ROZDZIAŁ 3.

Prezentacja wyników z badań własnych i ich analiza ilościowa i interpretacja jakościowa

W rozdziale trzecim zaprezentuję wyniki przeprowadzonych badań w celu empirycznej weryfikacji postawionych przeze mnie hipotez oraz ich analizę ilościową oraz interpretację jakościową.

1. Poziom agresji w badanej grupie studentów

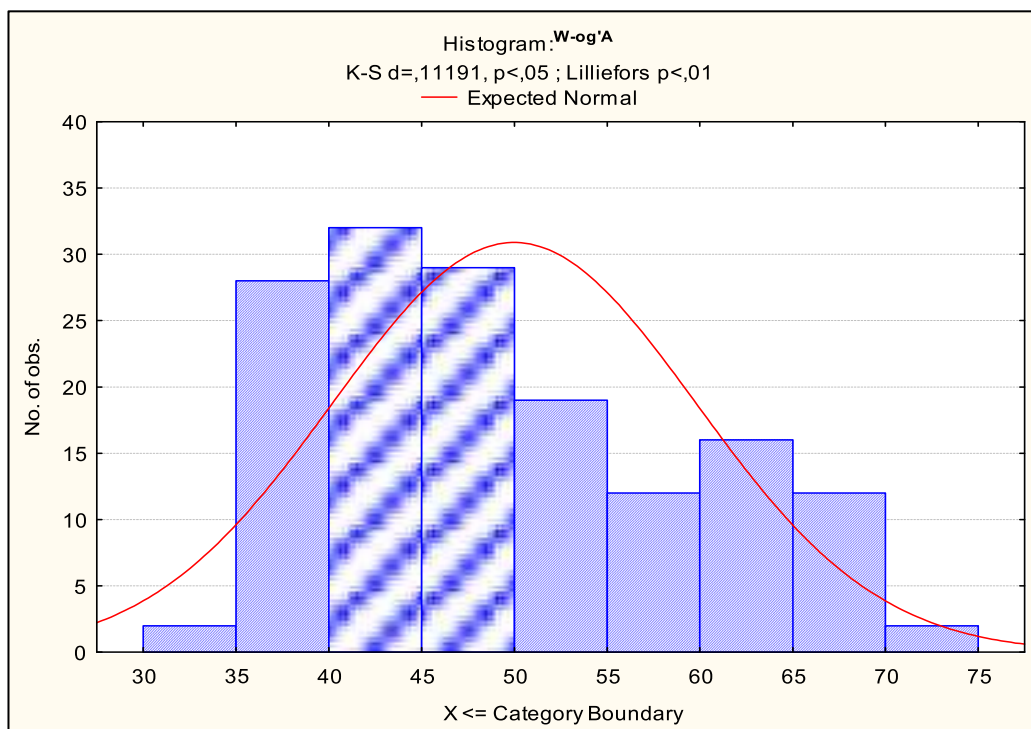
Ogólny wynik Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry'ego przyjmuje się jako psychometryczny wskaźnik poziomu agresji. Tabela 2 przedstawia statystyki opisowe wyników ogólnych, natomiast uzyskany rozkład wyników ogólnych w tym kwestionariuszu został zaprezentowany w tabeli 3 i na rysunku 3.

Tab. 2. Statystyki opisowe wyników ogólnych Kwestionariusza do badania agresji w badanej grupie studentów.

W-og'A	M	SD	MIN	MAX
	49,99	9,81	35	71

Tab. 3. Rozkład wyników ogólnych (Agr. Wyn. Og.) w badanej grupie studentów (N=152).

Przedziały- Agr. - Wyn.Og.	N	%
$30 < x \leq 35$	2	1
$35 < x \leq 40$	28	18
$40 < x \leq 45$	32	21
$45 < x \leq 50$	29	19
$50 < x \leq 55$	19	13
$55 < x \leq 60$	12	8
$60 < x \leq 65$	16	11
$65 < x \leq 70$	12	8
$70 < x \leq 75$	2	1
Razem	152	100

Rys. 2. Graficzna ilustracja rozkładu wyników ogólnych uzyskanych w całej badanej grupie osób (N=152).

Rozkład wyników ogólnych agresji przedstawiony na rysunku 2 jest rozkładem lewo skośnym. Taki rozkład wskazuje na to, że w danej grupie więcej jest osób nieagresywnych niż agresywnych, co jest bardzo pozytywną informacją. Ogółem zostało przebadanych 152 osoby. Wyniki uzyskane w kwestionariuszu do badania agresji Bussa i Perry'ego mieszczą się w 9 przedziałach: 30-35; 35-40; 40-45; 45-50; 50-55; 55-60; 60-65; 65-70; 70-75. Największa ilość osób znajduje się w przedziale trzecim, co stanowi 21%, natomiast najmniejsza w przedziale pierwszym, co stanowi 1% oraz w ostatnim, co również stanowi 1%. Średnie wyniki, jakie uzyskała badana grupa osób $N=152$ wynoszą $M= 49, 99$, natomiast odchylenie standardowe wynosi $SD= 9,81$

Uzyskany rozkład wyników pozwolił mi na wyodrębnienie skrajnych grup eksperymentalnych, aby przeprowadzić analizy statystyczne i określić między nimi różnice.

Wyodrębnione dwie grupy to osoby o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji. Grupę o niższym poziomie agresji tworzą studenci, którzy uzyskali najniższy wynik ogólny w Kwestionariuszu do badania agresji Bussa i Perry'ego - grupa ta nosi nazwę *grupy o niższym poziomie agresji (N-Agr)*.

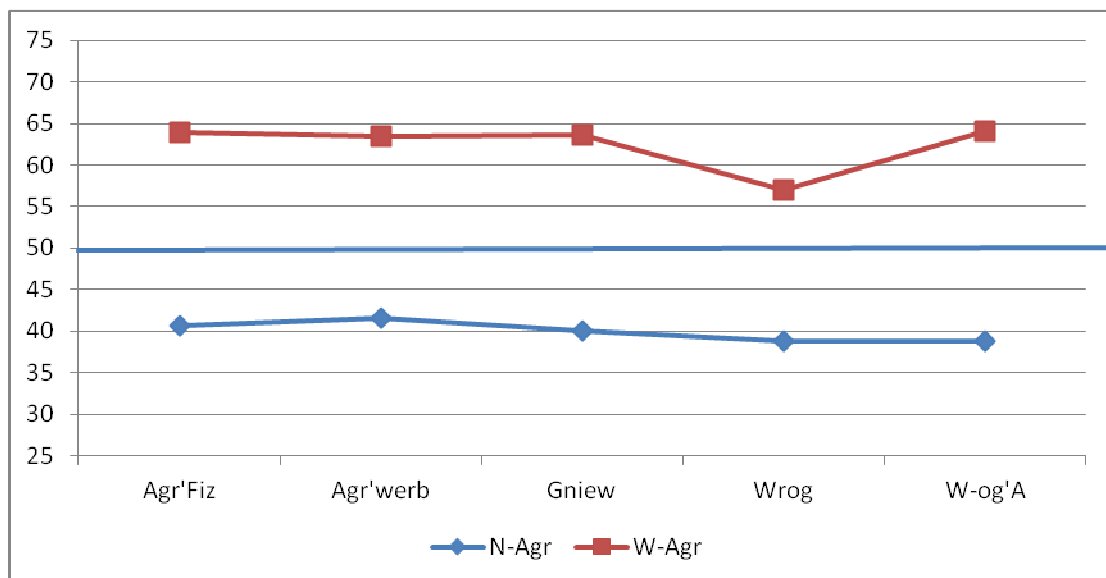
Drugą grupę tworzą osoby, które uzyskały najwyższy wynik ogólny w Kwestionariuszu do badania agresji Bussa i Perry'ego i grupę tę nazwałam *grupą o wyższym poziomie agresji (W-Agr)*.

Nazwy, jakie nadałam poszczególnym grupom, będą przeze mnie stosowane w dalszej części pracy.

W poniższej tabeli (tabela 4) zaprezentowałam rezultaty uzyskane przez wyodrębnione grupy eksperymentalne. W tabeli znajdują się średnie wyniki (M), odchylenia standardowe (SD), a także poziom istotności (p) różnic pomiędzy grupami, które zostały obliczone za pomocą testu *t-Studenta*. Rysunek 3 stanowi natomiast graficzną prezentację poziomu agresji w dwóch wyodrębnionych skrajnych grupach eksperymentalnych.

Tab. 4. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w kwestionariuszu do badania agresji Buss'a i Perry'ego.

Skale	N-Agr (N=35)		W-Agr (N=39)		t	p
	M	SD	M	SD		
Agr'Fiz	40,69	2,00	63,95	4,11	-30,41	0,0000
Agr'werb	41,57	5,96	63,41	5,54	-16,33	0,0000
Gniew	40,00	2,94	63,54	5,51	-22,55	0,0000
Wrog	38,77	5,09	56,97	9,20	-10,36	0,0000
W-og'A	38,80	1,71	64,13	4,18	-33,40	0,0000

Rys. 3 Profile z wyników średnich podanych w tab. 4

Jak można zauważyć w tabeli 4, grupę o niższym poziomie agresji (N-Agr) tworzy 35 osób, co stanowi 23% wszystkich badanych należących do wyodrębnionych grup. Średni wynik ogólny (W-og'A) jaki został uzyskany przez tą grupę jest równy $M=38,80$, a odchylenie standardowe wynosi $SD= 1,71$.

W skład grupy o wyższym poziomie agresji (W-Agr) wchodzi 39 osób, co stanowi 26% całej grupy. Średni wynik ogólny tej grupy jest równy $M=64,13$, a odchylenie standardowe $SD=4,18$.

Wyniki przeciętne badanej grupy osób o niższym poziomie agresji (N-Agr) w skalach kwestionariusza do pomiaru agresji, wahają się od $M=38,77$ punktów T dla skali Wrogość (W) do $M=41,57$ punktów T dla skali Agresja Werbalna (AW).

W grupie o wyższym poziomie agresji (W-Agr), wyniki przeciętne wynoszą $M=56,97$ punktów T dla skali Wrogość (W) do $M=63,95$ punktów T dla skali Agresja Fizyczna (AF).

Dwie wyszczególnione przeze mnie grupy o niższym (N-Agr) oraz o wyższym (W-Agr) poziomie agresji różnią się między sobą w sposób statystycznie bardzo istotny ($p < 0,00001$). Sytuacja taka występuje nie tylko na poziomie ogólnym, lecz również w zakresie poszczególnych czynników kwestionariusza, czyli w skalach: Agresja Fizyczna (AF), Agresja Werbalna (AW), Gniew (G), Wrogość (W)

Studenci z grupy o wyższym poziomie agresji ogólnej (W-Agr) uzyskują wysokie wyniki raczej w każdym rodzaju agresji. Jedynie w skali Wrogości (W) wyniki te są nieco niższe. W przypadku osób o niskiej agresji (N-Agr), wyniki w poszczególnych skalach u tych osób nie są wysokie.

Studenci o wyższym poziomie agresji (W-Agr) charakteryzują się wysokim poziomem Agresji fizycznej (AF), która polega na stosowaniu wobec innych siły fizycznej przejawiającej się między innymi w zachowaniach takich jak: kopanie, uderzenie pięścią, użycie jakiegoś przedmiotu, jako broni, czy rzucanie przedmiotami w kierunku drugiej osoby. Osoby takie również częściej są inicjatorami bójek jak i często w nich biorą udział. Osoby o niższym poziomie agresji (N-Agr) będą natomiast raczej unikały takiego rodzaju zachowań.

Osoby o wyższym poziomie agresji (W-Agr) przejawiają również wysoki poziom gniewu (G) oraz charakteryzuje ich dość duża agresja werbalna (AW), która polega na kierowaniu wobec innych przezwisk, wyzwisk, gróźb oraz poniżaniu i dotkliwym wypowiedaniu słów krytyki.

Wrogość (W) u osób wyższym poziomie agresji (W-Agr) występuje w mniejszym nasileniu. Może to oznaczać, że cecha ta występuje rzadziej z tego powodu, że jest zastępowana, w pewien sposób przykrywana przez inne zachowania osób z wyodrębnionej

grupy. U osób o niższym poziomie agresji (N-Agr) wrogość (W) występuje najrzadziej i wynik w tej skali mieści się w obrębie wyniku średniego uzyskanego przez tą grupę.

U osób o niższym poziomie agresji (N-Agr) najczęściej pojawia się agresja werbalna (AW), charakteryzująca się wyrażaniem negatywnych treści zarówno w formie jak i treści wypowiedzi.

W celu dookreślenia gotowości do agresji wyodrębnionych grup eksperymentalnych zastosowałam Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej A. Frączka.

W tabeli 5 przedstawiłam rezultaty uzyskane przez wyodrębnione grupy w Inwentarzu Gotowości do Agresji Interpersonalnej A. Frączka. W tabeli znajdują się średnie wyniki (M), odchylenia standardowe (SD), a także poziom istotności (p) różnic pomiędzy grupami, które zostały obliczone za pomocą testu *t-Studenta*. Na rysunku 4 został graficznie przedstawiony poziom gotowości do agresji w dwóch wyodrębnionych skrajnych grupach eksperymentalnych.

Tab. 5. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w Inwentarzu Gotowości do Agresji Interpersonalnej A. Frączka.

Skale	N-Agr		W-Agr		<i>t</i>	p
	M	SD	M	SD		
GE-I Gotowość Emocjonalno- Impulsywna	57,94	6,49	38,08	4,43	15,52	0,0000
GH-P Gotowość Habitualno- Poznawcza	57,14	4,37	36,87	5,75	16,91	0,0000
GO-I Gotowość Osobowościowo- Immanentna	55,09	6,87	35,00	10,14	9,86	0,0000
GAI	57,74	5,11	35,72	4,67	19,36	0,0000

Rys. 4 Profile z wyników średnich podanych w tab. 5.

Jak można zauważyć w tabeli 5, osoby o niższym poziomie agresji (N-Agr) uzyskują wysoki poziom gotowości do agresji interpersonalnej. Wyniki przeciętne w tej grupie wahają się od $M= 55,09$ punktów T dla skali Gotowości Osobowościowo-Immanentnej (GO- I) do $M= 57,94$ punktów T dla skali Gotowości Emocjonalno-Impulsywnej (GE- I).

Osoby o wyższym poziomie agresji (W-Agr) w gotowości do agresji uzyskują niskie wyniki. Wyniki przeciętne tej grupy zaznaczają się od $M= 35,00$ punktów T dla skali Gotowości Osobowościowo-Immanentnej (GO-I) do $M= 38,08$ dla skali Gotowości Emocjonalno-Impulsywnej (GE-I).

Rezultat uzyskany przez grupy eksperymentalne w tym inwentarzu jest dość zaskakujący. Najprawdopodobniej osoby o wyższej agresji nie przyznają się do gotowości do zachowań agresywnych ze względu na aprobatę społeczną.

Osoby z grupy o niższym poziomie agresji ogólnej (N-Agr), najwyższe wyniki uzyskują w skali Gotowości Emocjonalno- Impulsywnej (GE- I). Oznacza to, że osoby te są skłonne do reagowania złością i charakteryzuje ich brak zdolności kontroli własnych reakcji emocjonalnych. Osoby z grupy o wyższym poziomie agresji (W-Agr) raczej będą takich zachowań unikały.

W skali Gotowości Osobowościowo-Immanentnej (GO-I) grupa o niższym poziomie agresji (N-Agr) uzyskała nieco niższe wyniki. Skala ta charakteryzuje się tym, że osoba ciągle

odczuwa potrzebę wyrządzenia krzywdy drugiej osobie. Takie postępowanie jak i jego obserwacja dają mu poczucie zadowolenia. Takie zachowania będą u nich pojawiały się trochę rzadziej, natomiast osoby z grupy o wyższym poziomie agresji (W-Agr) nie wykazują tendencji do tego typu działań.

Osoby o niższym poziomie agresji (N-Agr) charakteryzuje również wysoki poziom Gotowości Habitualno-Poznawczej (GH-P), która przesądza o tym jak często, z jaką siłą i jaką wartością mają pojawiające się nawykowe i planowane zachowania agresywne.

2. Charakterystyka poziomu empatii u osób z grup eksperymentalnych

W podrozdziale tym przedstawię cechy, jakimi będą się charakteryzowały osoby osiągające niskie oraz wysokie wyniki w poszczególnych skalach Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO) Z. Uchnasta. Dokonam analizy i porównania wyników średnich, które uzyskują dwie wyodrębnione przeze mnie grupy skrajne - osoby o niższym poziomie agresji (N-Agr) i o wyższym poziomie agresji (W-Agr) w każdej ze skal Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO).

2.1. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Orientacji ku innym: Skala Życzliwości Spontanicznej (ŻS) i Życzliwości Warunkowej (ŻW)

Skala Życzliwości Spontanicznej (ŻS):

- **Wysokie wyniki** w tej skali wskazują na to, że osoba będzie charakteryzowała się otwartością i zainteresowaniem sprawami, które są ważne dla drugiej osoby. Osoba ta będzie akceptować innych uwzględniając ich indywidualność, chętnie będzie brać udział w czynnościach mających na celu dobro innych i będzie to zaangażowanie bezinteresowne;
- **Niskie wyniki** w tej skali wskazują na brak akceptacji drugiego człowieka ze względu na jego indywidualność, brak zainteresowania sprawami odgrywającymi ważną rolę w życiu drugiego człowieka, brak otwartości i niechęć do działalności na rzecz drugiego człowieka;

Skala Życzliwości Warunkowej (ŻW):

- **Wysokie wyniki** wskazują na to, że osoba okazuje życzliwość w zależności od tego czy i w jaki sposób druga osoba okaże jej wdzięczność, uległość lub zaakceptuje stawiane przez nią wymagania. Taki rodzaj życzliwości nie jest bezinteresowny, może charakteryzować go także zaborczość;
- **Niskie wyniki** wskazują na bezinteresowne kierowanie życzliwości wobec drugiego człowieka.

W tabeli 6 przedstawione zostały wyniki średnie (M), odchylenia standardowe (SD) i poziom istotności (p) między grupami uzyskanych przez grupy o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji.

Tab. 6. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w skalach Orientacji ku innym: Życzliwości Spontanicznej oraz Życzliwości Warunkowej.

Skale orientacji ku innym	N-Agr		W-Agr		t	P
	M	SD	M	SD		
ŻS Życzliwość Spontaniczna	52,54	9,00	33,69	7,86	9,61	0,0000
ŻW Życzliwość Warunkowa	52,37	9,36	27,46	12,29	9,73	0,0000

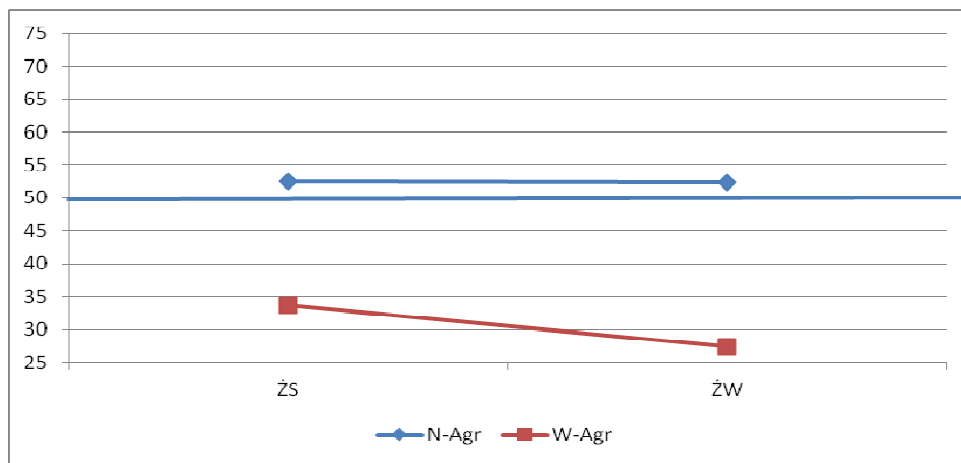
Osoby o niższym (N-Agr) oraz o wyższym (W-Agr) poziomie agresji różnią się między sobą w sposób statystycznie istotny zarówno w skali Życzliwości Spontanicznej (ŻS), która charakteryzuje się otwartością na problemy innych, ich akceptacją oraz gotowością do udzielania pomocy, jak i w skali Życzliwości Warunkowej (ŻW), która charakteryzuje się tym, że nie jest bezinteresowna.

Osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji w przeciwieństwie do osób o wyższym poziomie agresji (W-Agr) cechuje większe zainteresowanie sprawami innych osób, są chętni do udzielania pomocy innym, zarówno poprzez zaangażowanie w jakieś akcje charytatywne

jak i indywidualną pomoc. Osoby te akceptują innych bez względu na ich osobowość, czy styl bycia. Ich pomoc ma charakter bezinteresowny.

Osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji wykazują również wyższy poziom życzliwości warunkowej (ŻW), która jest życzliwością interesowną, osoby pomagają innym, ale oczekują za to jakiejś nagrody.

Takie wyniki, pokazują, że osoby nie osiągnęły jeszcze w pełni dojrzałości emocjonalnej.

Rys. 5 Profile z wyników średnich podanych w tab. 6.

2.2. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Kompetencji interpersonalnych: Wspieranie innych (WI), Swoboda towarzyska (ST) oraz Solidność (SO)

Skala Wspierania Innych (WI):

- **Wysokie wyniki** wskazuje na to, że osoba jest chętna i otwarta na to, aby pomagać innym, wspierać ich. Wyraża poparcie i jedność wobec osób, których los doświadczył cierpieniem;
- **Niskie wyniki** wskazują, że osoba nie wyraża gotowości do tego, aby udzielać wsparcia drugiemu człowiekowi. Nie chce pomagać innym w cierpieniu, nie okazuje im solidarności i wspólnoty.

Skala Swobody Towarzyskiej (ST):

- **Wysokie wyniki** wskazują na chęć do współpracy i współzawodnictwa, zainteresowanie otaczającym światem, otwartość na nowe doświadczenia, bezpośredniość i serdeczność charakteryzujące styl bycia;
- **Niskie wyniki** wskazują na to, że osoba niechętnie podejmuje rywalizację, wykazuje obojętność wobec otaczającego świata, jest zamknięta w sobie i niechętnie podejmuje współpracę.

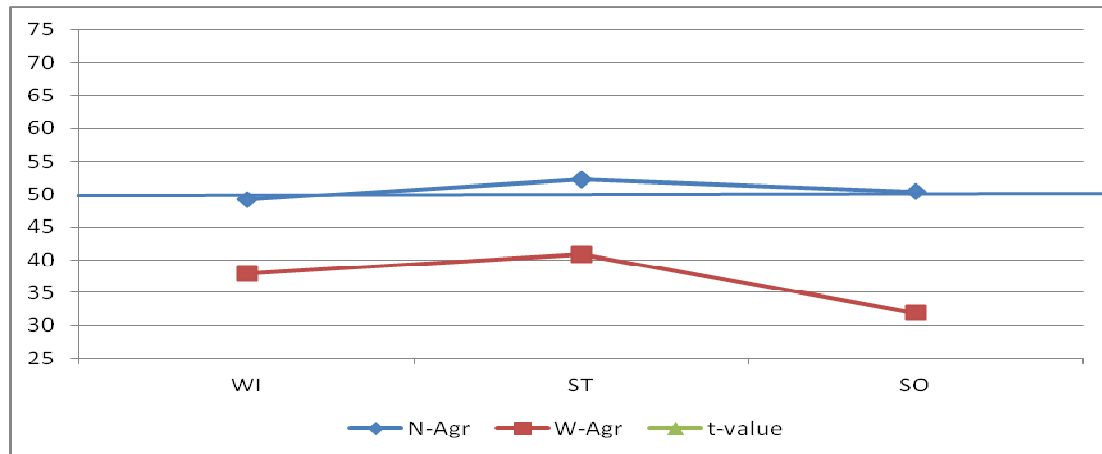
Skala Solidności (SO):

- **Wysokie wyniki** wskazują na to, że osoba jest sumienna, obowiązkowa, ma czyste intencje, ważne jest dla niej, aby to, co robi było wykonane jak najlepiej, nie łamie przyjętych przez siebie reguł, jest wytrwała i odczuwa potrzebę polepszania swoich umiejętności;
- **Niskie wyniki** wskazują na brak sumienności i wytrwałości. Osoba nie dba o to jak wykonuje dane zadanie, nie chce podnosić swoich kompetencji.

W tabeli 7 zostały przedstawione średnie wyniki (M), odchylenia standardowe (SD) oraz poziom istotności (p) między grupami u osób o niskiej (N-Agr) i wysokiej (W-Agr) agresji.

Tab. 7. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w skalach Kompetencji interpersonalnych: Wspieranie innych (WI), Swoboda Towarzyska (ST) oraz Solidność (SO)

Skale Kompetencji interpersonalnych	N-Agr		W-Agr		t	p
	M	SD	M	SD		
WI Wspieranie Innych	49,29	8,83	38,03	7,39	5,97	0,0000
ST Swoboda Towarzyska	52,14	9,64	40,74	6,72	5,95	0,0000
SO Solidność	50,37	8,83	32,03	9,94	8,35	0,0000

Rys. 6. Profile z wyników średnich przedstawionych w tab. 7.

Różnice istotne statystycznie wystąpiły we wszystkich trzech skalach Kompetencji interpersonalnych, czyli w skali Wspierania Innych (WI), Swobody Towarzyskiej (ST) oraz w skali Solidności (SO).

Osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji w przeciwieństwie do osób o wyższym (W-Agr) poziomie agresji są gotowe, aby pomagać innym, szczególnie tym, którzy w życiu doznali jakiegoś cierpienia. Okazują tym osobom poparcie i solidarność.

Osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji cechuje również chęć do współzawodnictwa i współpracy. Osoby te są zainteresowane tym, co się wokół nich dzieje, są otwarte na nowe doświadczenia. W relacjach z innymi osobami i w swoim stylu życia przejawiają serdeczność. Osoby o wyższym (W-Agr) poziomie agresji są raczej negatywnie nastawione na współpracę, pomaganie innym, są to osoby zamknięte w sobie.

Osoby z niższym (N-Agr) poziomem agresji są obowiązkowe, każde powierzone im zadanie wykonują jak najlepiej, cechuje je sumienność i wytrwałość w tym, co robią. Są chętne, aby podnosić poziom swoich umiejętności. Badani wysoce (W-Agr) agresywni nie są wytrwali w tym, co robią, nie dbają, o jakość wykonywanych przez siebie zadań i nie chcą polepszać swoich kwalifikacji.

2.3. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Kompetencji intrapersonalnych: Równowaga Emocjonalna (RE), Wycucie Sytuacji (WS) oraz Znajomość Siebie (ZN)

Skala Równowagi Emocjonalnej (RE):

- **Wysokie wyniki** wskazują na stałość reakcji emocjonalnych, osoba jest pozytywnie nastawiona wobec innych, nie ma problemów z przyjmowaniem słów krytyki i robi to w odpowiedni sposób, potrafi innych wprowadzić w pozytywny nastrój, akceptuje swoją przeszłość;
- **Niskie wyniki** wskazują na to, że osoba będzie niestała emocjonalnie, nie będzie akceptowała swojej przeszłości, będzie przejawiać brak umiejętności w przyjmowaniu krytyki, nie będzie nastawiona na odległe cele.

Skala Wycucia Sytuacji (WS):

- **Wysokie wyniki** wskazują na to, że osoba umie w odpowiedni sposób odnaleźć się w danej sytuacji, bierze pod uwagę inne aspekty tej sytuacji, podejmuje odpowiednie decyzje, które są również zrozumiałe dla otoczenia, jest osobą działającą skutecznie i taktownie;
- **Niskie wyniki** wskazują na brak umiejętności podejmowania odpowiednich decyzji, brak skuteczności w działaniu, nieumiejętność odnalezienia się w danej sytuacji i patrzenie na daną sytuację biorąc pod uwagę tylko jeden punkt widzenia.

Skala Znajomości Siebie (ZN):

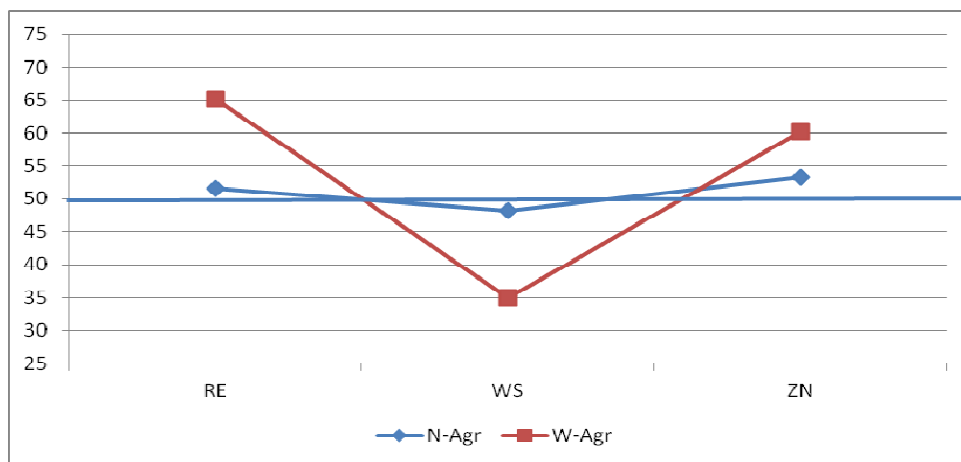
- **Wysokie wyniki** wskazuje, że osoba jest świadoma swoich możliwości i ograniczeń, posiada spójny obraz siebie, posiada wiedzę na temat swoich cech, które pojawiają się w jej zachowaniach i działaniach;
- **Niskie wyniki** wskazują na to, że osoba nie posiada spójnego obrazu siebie, co może skutkować utratą poczucia autentyczności, nie wie, jakie są jej możliwości i

ograniczenia, oraz nie jest w stanie określić swoich cech ujawniających się w zachowaniu.

W tabeli 8 przedstawione są wyniki średnie (M), odchylenia standardowe (SD) i poziom istotności (p) między grupami uzyskanych przez grupy o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji.

Tab. 8. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w skalach Kompetencji intrapersonalnych: Równowaga emocjonalna (RE), Wycucie Sytuacji (WS) oraz Znajomość Siebie (ZN).

Skale Kompetencji intrapersonalnych	N-Agr		W-Agr		t	p
	M	SD	M	SD		
RE Równowaga Emocjonalna	51,57	10,09	65,13	10,57	-5,63	0,0000
WS Wycucie Sytuacji	48,26	8,81	35,00	9,67	6,14	0,0000
ZN Znajomość Siebie	53,29	9,97	60,15	7,09	-3,44	0,0010

Rys. 7. Profile z wyników średnich przedstawionych w tab. 8.

W wyodrębnionych grupach eksperymentalnych, o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji różnice istotne statystycznie pojawiły się we wszystkich trzech skalach Kompetencji intrapersonalnych, tj. Równowagi Emocjonalnej (RE), Wycucia Sytuacji (WS) oraz Znajomości Siebie (ZS).

Osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji są niestałe emocjonalnie, nie potrafią zaakceptować krytyki ze strony innych i są negatywnie nastawione, co do swojej przeszłości. Osoby o wyższym (W-Agr) poziomie agresji charakteryzuje natomiast stałość reakcji emocjonalnych, zdolność wprowadzania w dobry nastrój oraz odpowiedniość reakcji na słowa krytyki napływające z zewnątrz. Tak wysoki poziom stałości reakcji emocjonalnych świadczy o tym, że osoby te bardzo dobrze znają siebie i potrafią kontrolować swoje reakcje, zachowania, są wyrachowani, a także usprawiedliwiają siebie.

Osoby doświadczające niższej (N-Agr) agresji potrafią odnaleźć się w danej sytuacji, analizując tą sytuację zwracają uwagę nie tylko na jeden jej aspekt. Osoby te podejmują decyzje w sposób trafny i odpowiedni. Badani wysoce (W-Agr) agresywni nie potrafią odnaleźć się w nowej sytuacji, podejmują nieodpowiednie decyzje, które często są niezrozumiałe dla otoczenia. Ich działanie nie jest skuteczne i właściwe.

Badani o niższym (N-Agr) poziomie agresji nie mają spójnego obrazu siebie, nie są świadome swoich możliwości i ograniczeń. W przeciwieństwie do nich, osoby o wyższym (W-Agr) poziomie agresji posiadają spójny obraz siebie, są świadome swoich cech, które ujawniają się w codziennym funkcjonowaniu, znają swoje ograniczenia i możliwości.

2.4. Charakterystyka osób o niższych i wyższych wynikach w skalach Uogólnionych wskaźników poziomu empatii: Ogólny Wskaźnik Empatii (OWE) i Empatia Osobowa (EmO)

Ogólny Wskaźnik Empatii (OWE):

- **Wysokie wyniki** wskazują na otwartość wobec innych, ujawniającą się spontanicznie i autentycznie. Osoba jest chętna do wspierania innych, szczególnie cierpiących, ważne jest dla niej to, aby jej działanie miało odpowiednią, jakość;
- **Niskie wyniki** wskazują na to, że osoba nie utrzymuje bliskich, bezpośrednich i swobodnych relacji z innymi, niechętnie udziela pomocy potrzebującym, nie potrafi wyczuć danej sytuacji i posiada niespójny obraz siebie. Jej relacje z innymi są interesowne.

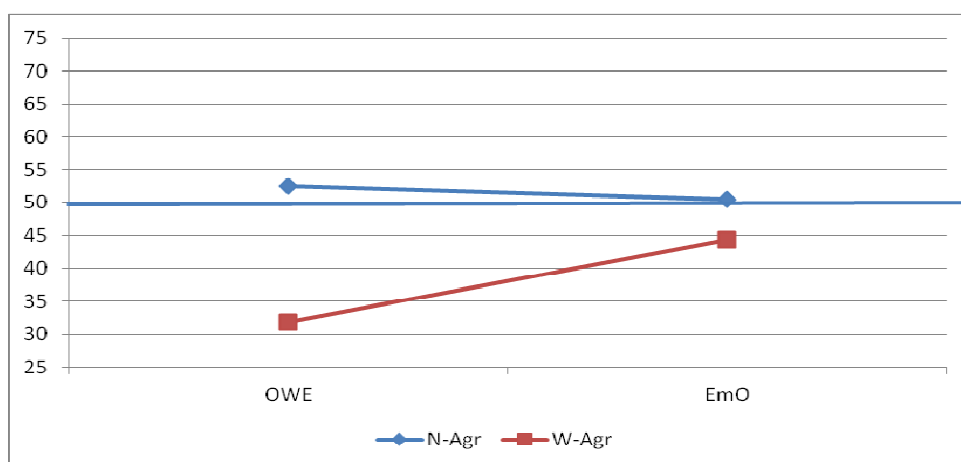
Empatia Osobowa (EmO):

- **Wysokie wyniki** wskazują na spontaniczność i swobodę w działaniu, które jest efektywne i odpowiednie do danej sytuacji.;
- **Niskie wyniki** wskazują na to, że osoba jedynie mówi o życzliwości i chęci wspierania innych, a nie podejmuje żadnych działań w tym kierunku.

W tabeli 9 zostały przedstawione średnie wyniki (M), odchylenia standardowe (SD) oraz poziom istotności (p) między grupami u osób o niskiej (N-Agr) i wysokiej (W-Agr) agresji.

Tab. 9. Statystyki opisowe i wskaźniki różnic między wynikami średnimi grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane Uogólnionych wskaźnikach poziomu empatii: Ogólny wskaźnik empatii (OWE) i Empatia Osobowa (EmO).

Uogólnione wskaźniki empatii	N-Agr		W-Agr		t	P
	M	SD	M	SD		
OWE Ogólny wskaźnik empatii	52,54	8,80	31,92	8,25	10,40	0,0000
EmO Empatia Osobowa	50,46	4,10	44,38	4,42	6,11	0,0000

Rys. 8. Profile z wyników średnich przedstawionych w tab. 9.

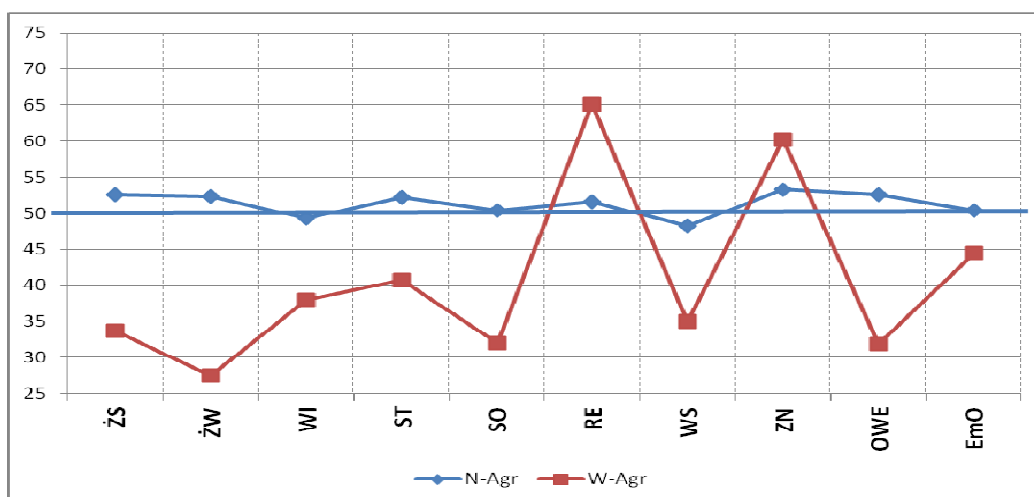
Różnice istotne statystycznie wystąpiły zarówno w Ogólnym Wskaźniku Empatii (OWE) jak i w Empatii Osobowej (EmO).

Osoby doświadczające niższej (N-Agr) agresji są otwarte w stosunku do innych i otwartość ta cechuje się spontanicznością i autentycznością. Osoby te są gotowe i chętne, aby pomagać cierpiącym, ważne jest dla nich to, aby ich działanie było jak najlepsze. Osoby wysoce (W-Agr) agresywne niechętnie udzielają pomocy innym, nie utrzymują bliskich relacji z innymi, nie potrafią odnaleźć się w danej sytuacji.

U badanych o niższym (N-Agr) poziomie agresji empatia przejawia się w efektywnym i skutecznym działaniu, które cechuje spontaniczność oraz swoboda. Działanie to jest również adekwatne do danej sytuacji. Osoby o wyższej (W-Agr) agresji nie podejmują żadnych działań, jedynie mówią o chęci pomagania innym i życzliwości w stosunku do nich.

PODSUMOWANIE

Poniżej zaprezentowałam graficzną ilustrację średnich wyników grup o niższej (N-Agr) i wyższej (W-Agr) agresji uzyskanych w Kwestionariuszu Empatii Osobowej (KEO) Z. Uchnasta. Zostały one uszeregowane według wielkości wskaźnika istotności różnic (t). Tabela 10 przedstawia statystyki opisowe dla wyodrębnionych grup we wszystkich skalach KEO.

Rys. 9. Profile z wyników średnich podanych w tabelach od 6 do 9.

Tab. 10. Statystyki opisowe dla grup o niższej (N-Agr) i wyższej (W-Agr) agresji we wszystkich skalach KEO.

	N-Agr	W-Agr	t	P
ŻW Życzliwość Warunkowa	52,37	27,46	9,73	0,000
ŻS Życzliwość Spontaniczna	52,54	33,69	9,61	0,000
SO Solidność	50,37	32,03	8,35	0,000
WS Wyczucie Sytuacji	48,26	35,99	6,14	0,000
WI Wspieranie Innych	49,29	38,03	5,97	0,000
ST Swoboda Towarzyska	52,14	40,74	5,95	0,000
RE Równowaga Emocjonalna	51,57	65,13	-5,63	0,000
ZN Znajomość Siebie	53,29	60,15	-3,44	0,001

Grupy o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji, różnią się między sobą, najbardziej istotnie statystycznie w zakresie Życzliwości Warunkowej (ŻW), Życzliwości Spontanicznej (ŻS) i Solidności (SO). Osoby wysoce (W-Agr) agresywne w mniejszym stopniu przejawiają zarówno życzliwość bezinteresowną jak i interesowną w stosunku do innych, nie są także sumienne i obowiązkowe, jakość wykonywanej pracy nie jest dla nich ważna.

Przedstawione wyniki wskazują również na to, że osoby o wyższej (W-Agr) agresji mają problemy z odnalezieniem się w danej sytuacji, nie dostrzegają różnorodności podejść w jej zakresie, nie chcą pomagać tym, których spotkało jakieś cierpienie, nie wspierają ich, w relacjach interpersonalnych charakteryzuje ich skrytość, oraz niechęć do współpracy i współzawodnictwa.

Różnice istotne statystycznie występują również w zakresie równowagi emocjonalnej (RE) oraz znajomości siebie (ZN). Oznacza to, że osoby o wyższym (W-Agr) poziomie agresji charakteryzuje stałość reakcji emocjonalnych, otwartość i pozytywny stosunek do innych. Osoby te akceptują swoją przeszłość i mają jasno określone plany na przyszłość. Osoby wysoce (W-Agr) agresywne posiadają również spójny obraz siebie, znają swoje mocne i słabe strony, posiadają wiedzę na temat swoich cech, które ujawniają się podczas zachowania. Przez to, że tak dobrze znają siebie, biorą odpowiedzialność za swoją agresję, są świadomi tego, że takie zachowanie nie jest właściwe.

Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że tylko jedna z postawionych przeze mnie hipotez badawczych została potwierdzona. Hipoteza ta mówi, że osoby o niskim poziomie agresywności charakteryzują się wyższym poziomem życzliwości warunkowej (ŻW). Druga hipoteza mówiąca o tym, że osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom empatii osobowej, zarówno w wymiarze interpersonalnym i intrapersonalnym, została potwierdzona tylko w jednej części. W świetle uzyskanych wyników można stwierdzić, że tylko w wymiarze interpersonalnym, we wszystkich skalach osoby o wyższym poziomie agresji uzyskują niski poziom empatii osobowej. W wymiarze intrapersonalnym tylko w skali Wyczucia Sytuacji (WS) uzyskują niskie wyniki, natomiast w dwóch pozostałych skalach należących do tego wymiaru, czyli skali Równowagi Emocjonalnej i Znajomości Siebie, wyniki te są wysokie. Można to tłumaczyć w ten sposób, że osoby o wyższym poziomie agresji dzięki temu, że znają siebie biorą odpowiedzialność za swoje zachowanie, kontrolują swoją agresję i w pewien sposób ją usprawiedliwiają, są to osoby wyrachowane.

3. Poziom współzależności między skalami Kwestionariusza do badania agresji, Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej a skalami Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO)

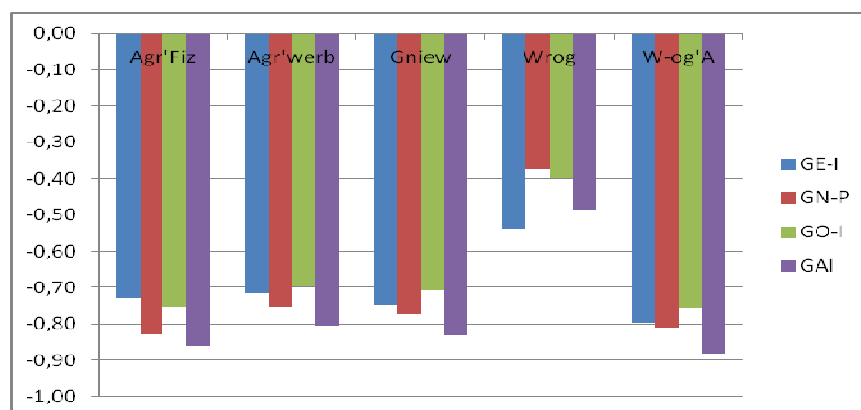
3.1. Poziom współzależności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej

Po przeanalizowaniu współzależności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skali Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej, można zauważyć wiele

istotnych statystycznie związków. Zostały one przeze mnie zaprezentowane w tabeli 11 oraz graficznie na rysunku 10.

Tab. 11. Korelacje międzygrupowe w skalach Kwestionariusza do badania agresji i w skalach Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka w całej badanej grupie osób (N= 152)

SKALE	GE-I	GH-P	GO-I	GAI
Agr'Fiz	-0,73	-0,83	-0,76	-0,86
Agr'werb	-0,71	-0,75	-0,69	-0,81
Gniew	-0,75	-0,78	-0,71	-0,83
Wrog	-0,54	-0,37	-0,40	-0,49
W-og'A	-0,80	-0,81	-0,76	-0,88

Rys. 10 .Graficzna ilustracja korelacji pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej.

Z tabeli 11 wynika, że wszystkie skale korelują ze sobą negatywnie, w sposób istotny statystycznie.

Wraz ze wzrostem agresji fizycznej maleje tendencja do reagowania złością, osoby bardziej kontrolują swoje reakcje emocjonalne (GE-I), występuje mniej zachowań agresywnych związanych z pełnioną rolą społeczną (GH-P), osoby nie odczuwają stałej potrzeby wyrządzenia komuś krzywdy i nie odczuwają satysfakcji zarówno z samego czynu jak i jego obserwacji (GO-I).

Wraz ze wzrostem agresji werbalnej, czyli kierowaniu wobec drugiej osoby przezwisk wyzwisk, gróźb oraz poniżaniu, maleje skłonność do reagowania złością, osoby potrafią kontrolować swoje reakcje emocjonalne (GE-I), pojawia się mniej nawykowych, utrwalonych reakcji agresywnych, które powstają na skutek pełnienia danej roli społecznej (GH-P), zmniejsza się tendencja do krzywdzenia drugiej osoby i czerpania z tego satysfakcji (GO-I).

W sytuacji, gdy wzrasta gniew osoba nie reaguje złością, kontroluje swoje emocje (GE-I), występuje mniej agresji związanej z pełnieniem ról społecznych (GH-P) i osoba nie odczuwa stałej potrzeby krzywdzenia innych (GO-I).

Także, w sytuacji, gdy wzrasta wrogość, maleje Gotowość Emocjonalno-Impulsywna, czyli brak zdolności kontrolowania własnych reakcji emocjonalnych, Gotowość Habitualno-Poznawcza (GH-P), czyli agresja nawykowa oraz Gotowość Osobowościowo-Immanentna (GO-I), czyli silna potrzeba wyrządzenia krzywdy innym.

Wraz ze wzrostem poszczególnych skal Kwestionariusza do badania agresji maleje również wynik ogólny Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej.

Również wraz ze wzrostem wyniku ogólnego Kwestionariusza do badania agresji maleje GE-I, GH-P, GO-I oraz wynik ogólny GAI.

3.2. Poziom współmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Życzliwość Spontaniczna (ŻS) i Życzliwość Warunkowa (ŻW)

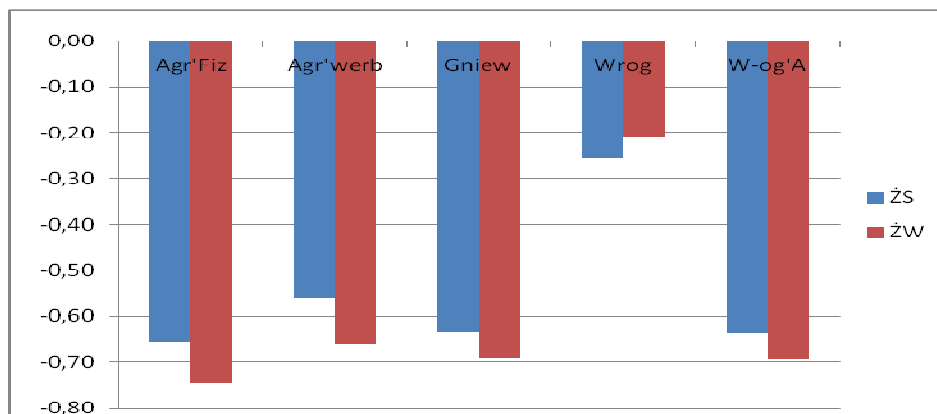
Prezentowane w tabeli 12. wskaźniki korelacji między wyznacznikami agresji a skalami orientacji ku innym są negatywne w sposób statystycznie istotny.

Wraz ze wzrostem agresji fizycznej maleje Życzliwość Spontaniczna (ŻS), czyli okazywanie zainteresowania sprawami innych osób, otwartość na problemy innych, chęć pomagania innym w trudnych sytuacjach, oraz Życzliwość Warunkowa (ŻW), czyli życzliwość okazywana pod warunkiem otrzymania wdzięczności lub nagrody, jest ona interesowna.

Osoby przejawiające agresję werbalną w mniejszym stopniu okazują gotowość do niesienia pomocy innym, uczestniczenia w akcjach na rzecz innych, nie interesują się sprawami drugiej osoby (ŻS), a także nie okazują życzliwości interesownej, oczekującej oznak wdzięczności (ŻW).

Tab. 12. Korelacje międzygrupowe w skalach Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry' ego i w skalach testu KEO Z Uchnasta: Życzliwość Spontaniczna (ŻS) i Życzliwość Warunkowa (ŻW) w całej badanej grupie osób (N= 152).

SKALE	ŻS Życzliwość Spontaniczna	ŻW Życzliwość Warunkowa
Agr'Fiz	-0,66	-0,75
Agr'werb	-0,56	-0,66
Gniew	-0,63	-0,69
Wrog	-0,25	-0,21
W-og'A	-0,64	-0,69

Rys. 11 . Graficzna ilustracja korelacji pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: ŻS i ŻW.

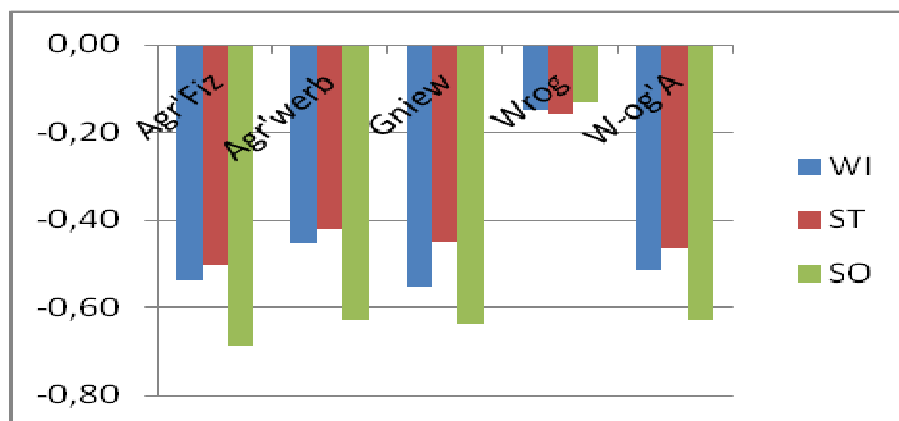
Wraz ze wzrostem gniewu lub wrogości także maleje Życzliwość Spontaniczna (ŻS), przejawiająca się tym, że osoba jest chętna, aby pomagać tym, których spotkało cierpienie, przejmując się sprawami innych (ŻS) oraz Życzliwość Warunkowa (ŻW), czyli interesowana.

Również, gdy wzrasta wynik ogólny agresji, maleje Życzliwość Spontaniczna (ŻS) oraz Życzliwość Warunkowa (ŻW).

3.3. Poziom współmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Wspieranie Innych (WI), Swoboda Towarzyska (ST) oraz Solidność (SO)

Tab. 13. Korelacje międzygrupowe w skalach Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry' ego i w skalach testu KEO Z Uchnasta: Wspieranie Innych (WI), Swoboda Towarzyska (ST) i Solidność (SO) w całej badanej grupie osób (N= 152).

SKALE	WI Wspieranie Innych	ST Swoboda Towarzyska	SO Solidność
Agr'Fiz.	-0,54	-0,50	-0,69
Agr'werb.	-0,46	-0,42	-0,63
Gniew	-0,55	-0,45	-0,64
Wrogość	-0,15	-0,16	-0,13
W-og'A	-0,51	-0,47	-0,63

Rys. 12. Graficzna ilustracja korelacji pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: WI, ST i SO.

Z tabeli wynika, że skale korelują ze sobą negatywnie w sposób statystycznie istotny. Wyjątek stanowi skala wrogości, która ogólnie nie koreluje ze skalami Kompetencji interpersonalnych.

Osoby przejawiające agresję fizyczną, czyli stosujące siłę fizyczną wobec drugiej osoby, nie są gotowe, aby pomagać innym, poświęcać się dla nich (WI), także są zamknięte w

sobie, nie chcą nawiązywać kontaktów z innymi (ST), nie są pracowite, sumienne, nie zależy im na tym, jaki będzie efekt ich pracy (SO).

Wraz ze wzrostem agresji werbalnej maleje chęć poświęcania się dla innych i pomagania im (WI), maleje otwartość, zainteresowanie otoczeniem, chęć doświadczania nowych rzeczy (ST), a także zmniejsza się wytrwałość, sumienność i obowiązkowość (SO).

Osoby przejawiające gniew nie wspierają innych (WI), nie wykazują chęci współpracy i współzawodnictwa, nie są aktywne (ST), a także są mniej solidne (SO).

Gdy wzrasta wynik ogólny agresji, maleją poszczególne skale kompetencji interpersonalnych: WI, ST, SO.

3.4. Poziom współmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: Równowaga Emocjonalna (RE), Wycucie Sytuacji (WS) oraz Znajomość Siebie (ZN)

Jak wynika z tabeli 14. większość skal koreluje ze sobą pozytywnie, a niektóre tylko negatywnie w sposób statystycznie istotny. Wyjątek stanowi skala wrogości, która nie koreluje w ogóle z żadną skalą kompetencji intrapersonalnych.

Gdy wzrasta agresja fizyczna, wzrasta również stałość reakcji emocjonalnych, pozytywne nastawienie do drugiego człowieka, akceptacja przeszłości (RE) oraz znajomość swoich mocnych i słabych stron, swoich cech, które przejawiają się w zachowaniu, a także wzrasta spójność obrazu siebie (ZN). Ponadto, gdy osoba przejawia agresję fizyczną maleje u niej umiejętność odnalezienia się w danej sytuacji i spojrzenia na tę sytuację biorąc pod uwagę nie tylko pojedynczy aspekt. Osoba ta nie podejmuje niewłaściwych decyzji, mogą one być niejasne dla innych. Może postępować ona również w sposób nieadekwatny do danej sytuacji (WS).

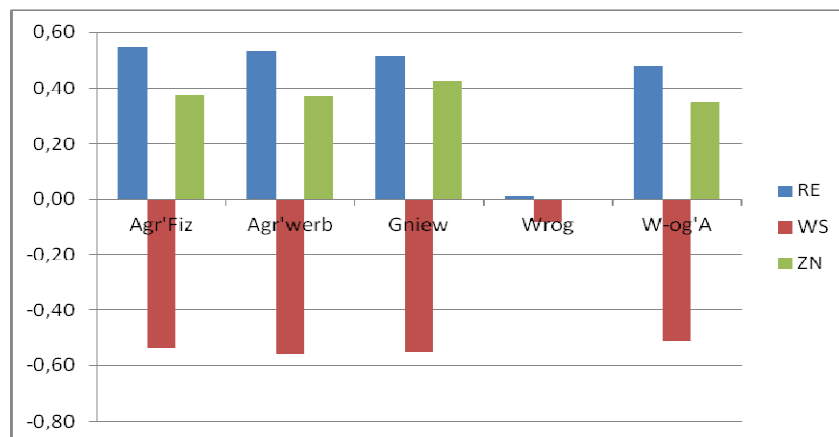
W sytuacji, gdy osoba przejawia agresję werbalną, wzrasta również u niej umiejętność rozweselania innych, niezmienność reakcji emocjonalnych (RE), chęć poznania swoich cech, które widoczne są w działaniu, rośnie również poczucie spójności obrazu własnej osoby (ZN). gdy wzrasta agresja werbalna maleje umiejętność prawidłowej interpretacji danej sytuacji, spojrzenia na nią z innego punktu widzenia, a także zdolność podejmowania jasnych i klarownych decyzji (WS)

W sytuacji, gdy osoba przejawia gniew, wzrasta u niej stałość reakcji emocjonalnych, odbieranie słów krytyki w odpowiedni sposób (RE), znajomość swoich ograniczeń i mocnych stron (ZN), a maleje zdolność postępowania we właściwy sposób (WS),

Agresja ogólna pozytywnie koreluje ze skalą reakcji emocjonalnych (RE) oraz znajomości siebie (ZN), natomiast negatywnie ze skalą wycucia sytuacji (WS)

Tab. 14. Korelacje międzygrupowe w skalach Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry' ego i w skalach testu KEO Z. Uchnasta: Równowagi Emocjonalnej (RE), Wspierania Innych (WS) i skalą Znajomości Siebie (ZN) w całej badanej grupie osób.

SKALE	RE Równowaga Emocjonalna	WS Wycucie Sytuacji	ZN Znajomość Siebie
Agr'Fiz.	0,54	-0,54	0,37
Agr'werb.	0,53	-0,56	0,37
Gniew	0,51	-0,55	0,43
Wrogość	0,01	-0,08	0,00
W-og'A	0,48	-0,51	0,35

Rys. 13. Graficzna ilustracja korelacji pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a skalami KEO: RE, WS, ZN.

3.5. Poziom współzmienności pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a uogólnionymi wskaźnikami poziomu empatii: OWE i EmO

Z tabeli 15 wynika, że wszystkie skale korelują ze sobą negatywnie w sposób istotny statystycznie.

Osoby przejawiające agresję fizyczną mają problemy z nawiązywaniem bezpośrednich, przyjaznych relacji z innymi osobami, nie potrafią trafnie oceniać danej sytuacji, relację z innymi mają dla nich charakter interesowny (OWE), nie są to osoby otwarte na innych, nie wykazują chęci, aby pomagać innym (EmO).

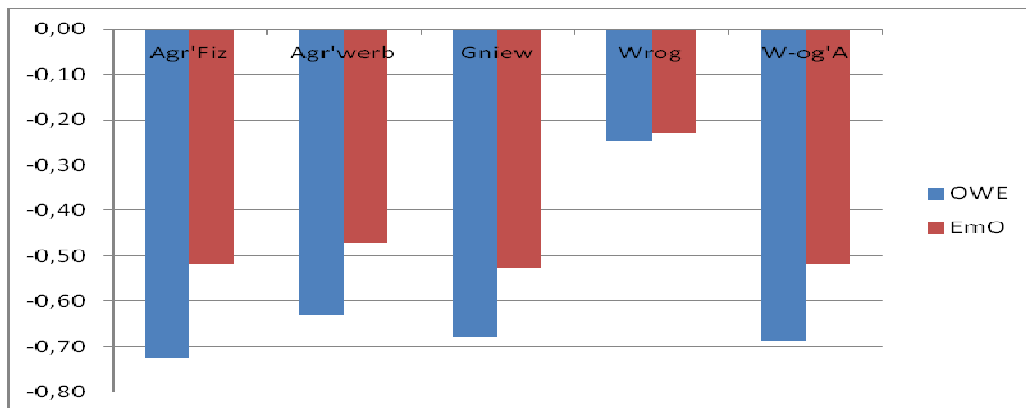
Gdy wzrasta agresja werbalna u osób pojawiają się problemy z nawiązywaniem życzliwych relacji, które charakteryzuje otwartość i spontaniczność (OWE), życzliwość okazywana innym jest interesowna (EmO).

Także, w sytuacji, gdy wzrasta gniew lub wrogość, maleje ogólna empatia (OWE) jak i empatia osobowe (EmO)

Ogólna agresja koreluje negatywnie zarówno z OWE jak i EmO.

Tab. 15 Wartość współczynników korelacji (r) pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji Bussa i Perry' ego a Uogólnionymi wskaźnikami poziomu empatii: OWE i EMO w teście KEO Z. Uchnasta w całej badanej grupie osób (N= 152).

SKALE	OWE Ogólny wskaźnik empatii	EmO Empatia Osobowa
Agr'Fiz	-0,72	-0,52
Agr'werb.	-0,63	-0,47
Gniew	-0,68	-0,53
Wrogość	-0,25	-0,23
W-og'A	-0,69	-0,52

Rys. 14. Graficzna ilustracja korelacji pomiędzy skalami Kwestionariusza do badania agresji a Uogólnionymi wskaźnikami poziomu empatii: OWE i EMO.

ZAKOŃCZENIE

Agresja i empatia są zjawiskami budzącymi zainteresowanie wśród wielu badaczy od wielu lat. Zarówno z agresją, jak i z empatią, spotykamy się nieustannie w naszym codziennym życiu, szczególnie w relacjach interpersonalnych.

Celem mojej pracy było znalezienie odpowiedzi na to *czy i na ile istnieje współzależność między poziomem agresji a poziomem empatii, która jest wyrazem dojrzałości emocjonalnej.*

Jak wcześniej zaprezentowałam, w procesie kształtowania zachowań agresywnych bierze udział wiele czynników, np. rodzina, szkoła, znajomi, a przede wszystkim media, w których, na co dzień pokazywane są sceny przemocy, co ma bardzo negatywny wpływ na zachowanie człowieka, który czerpie z nich wzory do naśladowania (Albański, 2010).

Krahe (2006, s. 198) podkreśla, że Lore i Schultz (1993) zwracają uwagę na to, iż bardzo trudno jest zwalczyć nieprawidłowe zachowania, jakimi są zachowania agresywne, ponieważ ludzie akceptują i pozwalają na tego rodzaju działanie, sądząc, że wynikają one z natury ludzkiej i z tego względu nie da się ich uniknąć.

O czym wcześniej wspomniałam, do najważniejszych osób zajmujących się problematyką empatii należy Lipps (1903), twórca pierwszej koncepcji tego zjawiska, Dilthey (1987), który jako pierwszy zainteresował się problematyką empatii oraz Rogers (1957, 1975), przedstawiciel nurtu humanistycznego. Oprócz wymienionych tutaj badaczy zajmujących się empatią jest jeszcze wielu psychologów, którzy kontynuowali prace nad tą tematyką i kontynuują nadal. Tak wielkie zainteresowanie tym zjawiskiem spowodowało, że powstało wiele sposobów jego rozumienia, jednak najczęściej rozumie się empatię w sposób komplementarny, oraz jako proces emocjonalny lub poznawczy (Gasiulowa, 1993; Jagielska-Zieleniewska, 1978; Eliaz, 1980; Skarżyńska, 1981; Trzebińska, 1985; Knowska, 1986 oraz Kliś, 1998).

Współcześnie, trochę inne spojrzenie na empatię proponuje Z. Uchnast (2001), który ujmując to zjawisko, jako wyraz dojrzałości emocjonalnej oraz kompetencji osobowych, co ujawnia się w relacjach interpersonalnych. Empatia ujmowana w taki sposób określa

gotowość człowieka do bycia otwartym w relacjach z innymi, niesienia pomocy osobom w potrzebie oraz okazywania należytego szacunku innym.

Jak podaje Aronson (2000, s. 268), empatia jest jednym z najważniejszych elementów odgrywających ważną rolę w profilaktyce zachowań agresywnych. Bardzo interesujące jest jednak, dlaczego zachowań agresywnych jest coraz więcej i pojawiają się z większą siłą.

W ramach przedstawionej problematyki sformułowałam dwie następujące hipotezy badawcze, według których:

***H1:** Osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom psychologicznych wyznaczników empatii osobowej, zarówno w wymiarze intrapersonalnym i interpersonalnym.*

***H2:** Osoby o niskim poziomie agresywności charakteryzuje wyższy poziom życzliwości warunkowej.*

Empiryczna weryfikacja tak postawionych hipotez badawczych została dokonana przeze mnie za pomocą następujących metod badawczych:

- Kwestionariusz do badania agresji A. Bussa, M. Perry'ego;
- Inwentarz gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka;
- Kwestionariusz empatii osobowej (KEO) Z. Uchnasta.

W celu weryfikacji hipotez przeprowadziłam badania na celowo dobranej grupy studentów, która w sumie liczyła 152 osoby (80 kobiet, 72 mężczyzn).

Z całej 152 osobowej grupy zostały przeze mnie wyodrębnione dwie grupy skrajne, którym nadałam odpowiednie nazwy. Pierwsza z nich to grupa o niższym poziomie agresji (N-Agr), natomiast druga to grupa o wyższym poziomie agresji (W-Agr). Wyodrębnione grupy eksperymentalne różnią się między sobą w sposób statystycznie bardzo istotny ($p < 0,00001$), zarówno na poziomie ogólnym jak i w poszczególnych skalach: Agresja Fizyczna (AF), Agresja Werbalna (AW), Gniew (G) oraz Wrogość (W).

Osoby o wyższym poziomie agresji (W-Agr) charakteryzują się tym, że stosują wobec innych siłę fizyczną w postaci kopania, uderzania pięścią czy rzucania wobec tych osób jakimiś przedmiotami ($t = 30,41$). Przejawiają również wysoki poziom agresji słownej, która polega na kierowaniu w stosunku do innych przezwisk, wyzwisk, a także gróźb i dotkliwych słów krytyki ($t = 16,33$). W przeciwieństwie do nich osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji nie przejawiają skłonności do tego rodzaju zachowań i raczej będą ich unikać.

Osoby o wyższym (W-Agr) w przeciwieństwie do osób o niższym (N-Agr) poziomie agresji charakteryzuje również wysoki poziom gniewu ($t = 22,55$).

Jedynie w skali wrogości osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji uzyskują wyższe wyniki niż osoby o wyższej (W-Agr) agresji ($t = 10,36$).

Osoby o niższym (N-Agr) oraz o wyższym (W-Agr) poziomie agresji różnią się w sposób statystycznie istotny zarówno w skali Życzliwości Spontanicznej (ŻS) ($t = 9,61$) jak i Życzliwości Warunkowej (ŻW) ($t = 9,73$). Wyższe wyniki w tych obu skalach uzyskują osoby z niższą agresją, czyli okazują zarówno życzliwość bezinteresowną jak i interesowną w stosunku do innych. Może to wynikać ze tego, że osoby te nie osiągnęły jeszcze w pełni dojrzałości emocjonalnej.

Także, osoby o niższym (N-Agr) poziomie agresji, w przeciwieństwie do osób o wyższej (W-Agr) agresji, wykazują większą chęć pomagania innym, wspierania ich ($t = 5,97$), są to osoby zainteresowane otaczającym światem i chętnie podejmują nowe wyzwania i zdobywają nowe doświadczenia. Cechują się również większą obowiązkowością, sumiennością i wytrwałością w dążeniu do celu ($t = 8,35$).

Różnice istotne statystycznie można zauważyć również w skalach kompetencji intrapersonalnych: RE ($t = 5,63$), WS ($t = 6,14$), ZN ($t = 3,44$). Osoby z niższą (N-Agr) agresją są negatywnie nastawione w stosunku do swojej przyszłości, mają problemy z kontrolowaniem reakcji emocjonalnych, potrafią odpowiednio zachować się w danej sytuacji i ocenić ją biorąc pod uwagę różne kryteria. Osoby te nie są także świadome swoich możliwości i ograniczeń.

Osoby o wyższej (W-Agr) agresji w skali Znajomości Siebie (ZN) oraz w Równowadze Emocjonalnej (RE), uzyskują bardzo wysokie wyniki. Nie jest to jednak ich pozytywną właściwością. Dzięki temu, że tak dobrze znają swoją osobę, potrafią kontrolować swoją agresję i usprawiedliwiają samych siebie, są wyrachowani. Są to także osoby podatne na aprobatę społeczną.

Bardzo ciekawe jest również to, że paradoksalnie osoby o wyższym (W-Agr) poziomie agresji cechuje niższy poziom gotowości do agresji interpersonalnej, natomiast osoby o niższej (N-Agr) agresji uzyskują wyższy poziom gotowości do agresji ($t = 15,52$). Jest to najprawdopodobniej spowodowane tym, że osoby z wyższą (W-Agr) agresją boją się aprobaty społecznej.

Jak można zauważyć, uzyskane rezultaty nie potwierdzają w pełni jednej z postawionych przeze mnie hipotez, która dotyczyła tego, że osoby o wysokim poziomie agresji uzyskują niski poziom psychologicznych wyznaczników empatii osobowej, zarówno w wymiarze intrapersonalnym i interpersonalnym. W świetle uzyskanych wyników można stwierdzić, że tylko w wymiarze interpersonalnym, we wszystkich skalach osoby o wyższym poziomie agresji uzyskują niski poziom empatii osobowej. Przyczyna takiej sytuacji może być to, że osoby o wyższym poziomie agresji dzięki temu, że znają siebie biorą odpowiedzialność za swoje zachowanie, kontrolują swoją agresję i w pewien sposób ją usprawiedliwiają, są to osoby wyrachowane i podatne na aprobatę społeczną.

W związku z uzyskanymi wynikami wskazane by było przeprowadzenie podobnych badań, również na osobach w okresie wczesnej dorosłości, aby można było z większą rzetelnością stwierdzić współzależność pomiędzy agresją a empatią będącą wyrazem dojrzałości emocjonalnej. Aby stwierdzić rzetelność zastosowanych metod badawczych, można by było przebadać podobną grupę studentów za pomocą zbliżonych narzędzi psychometrycznych.

Uzyskane w moich badaniach rezultaty mogą posłużyć, jako pewnego rodzaju pomoc w tworzeniu szkoleń dla pracowników, w których celem jest poprawa jakości pracy, a przede wszystkim wzajemnych relacji pomiędzy pracownikami. Także mogą pełnić ważną rolę w miejscach, w których najważniejszą rolę odgrywa dobro drugiego człowieka, np. wolontariat.

BIBLIOGRAFIA

- Albański, L. (2010). *Wybrane zagadnienia z patologii społecznej*. Jelenia Góra: Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze.
- Aronson, E. (2000). *Człowiek - istota społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Aronson, E. (1997). *Człowiek - istota społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bandura, A. , Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Berger, S. (1962). Conditioning through vicarious investigation. *Psychological Review*, 5, 450-466.
- Davis, M. H. (1999). *Empatia*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dilthey, W. (1987). *Wybór pism*. W: Z. Kuderowicz: Dilthey, Warszawa: Myśli i ludzie, s. 179- 297, Wiedza Powszechna.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N. E. Mowrer, O. H., Sears, S. S. (1939). *Frustration and aggression*. New Heaven: Yale University Press.
- Dymond, R. (1948). A preliminary investigation of the relation of insight and empathy. *Journal of Consulting Psychology*, 4, 228-234.
- Elias, H. (1980). O sposobach rozumienia pojęcia empatia. *Przegląd Psychologiczny*, 23, 3, 469-483.
- Frączek, A. (1996). Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne. [W:] A. Frączek, I. Pufal-Struzik (red.). *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.
- Freud, S. (1924/1925). *Gesammelte Schriften*. Leipzig-Wien-Zurich.
- Fromm, E. (1973). *The Anatomy of human destructiveness*. New York: Holt, Rinehard and Winston.
- Fromm, E. (1994). *Niech się stanie człowiek. Z psychologii etyki*. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gasiulowa, A. (1993). *Wrażliwość empatyczna dzieci z dysfunkcją narządu ruchu a ich środowisko rodzinne*. Bydgoszcz: WSP.

- Gulin, W. (1994). *Empatia dzieci i młodzieży*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (2008). *Psychologia rozwoju człowieka: charakterystyka okresów życia człowieka*. Tom II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hoffman, M. L. (1987). The contribution of empathy to justice and moral judgment (s. 47-80). [W:] N. Eisenberg, J. Strayer (red.) *Empathy and its development*. Cambridge University Press.
- Husserl, E. (1975). *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*. Warszawa: PWN.
- Jagielska-Zieleniewska, E. (1978). Z zagadnień empatii. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 484-505.
- Kimmel, D.C. (1974). *Adulthood and Aging*. New York.
- Kliś, M. (1988). Rozumienie pojęcia empatia we wcześniejszych oraz współczesnych koncepcjach psychologicznych (s. 49-69). [W:] P. Francuz, W, Otrębski (red.). *Studia z psychologii w KUL*, 9. Lublin: RW KUL.
- Knowska, H. (1986). O badaniu empatii. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 417-429.
- Köhler, W. (1929). *Gestalt Psychology*. New York. Liveright.
- Korliński, S. (1984). *Neurotyzm wśród studentów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krahe, B. (2006). *Agresja*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lipps, T. (1903). *Leitfaden der Psychologie*. Leipzig.
- Lipps, T. (1926). *Psychological studies*. Baltimore, MD: Williams and Wilkens.
- Lore, R. K., Schultz, L. A. (1993). Control of human aggression. A comparative perspective. *American Psychologist*, 48, 16- 25.
- Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. London: Methunen and Co.
- Lorenz, K. (1972). *Tak zwane zło*. Warszawa.
- Mead, G. (1975). *Umysł, osobowość i społeczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Mehrabian A. (1997). Relations among Personality Scales of Aggression, Violence, and Empathy: Validation Evidence Bearing on the Risk of Eruptive Violence Scale. *Aggressive Behavior*, 23, 433-445.
- Mehrabian, A., Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 4, 525- 545.
- Pawłowska, R., Grzywacz, Z. (1998). *Dysfunkcjonalność rodziny a rozwój osobowości dzieci i młodzieży*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane BWSH.

- Pospiszyl, K. (1973). *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Reber, A. S. (2000). *Słownik Psychologii*. Warszawa: Scholar.
- Rembowski, J. (1982). O empatii i sposobach jej badania. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 27, 110.
- Rembowski, J. (1989). *Empatia. Studium psychologiczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Reykowski J. (1979). *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Rogers, C.R. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*, 21.
- Rogers, C.R. (1975). Empathy: An unappreciated way of being. *Counseling Psychologist*, 5.
- Scott J. P., Fredericson E. (1951). The causes of lighting of in mice and rats. *Physiol. Zool.* 24.
- Sears, R. R. (1941). Nonaggressive reactions to frustration. *Psychological Review*, 48.
- Siek, S. (1983). *Wybrane metody badania osobowości*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej ATK.
- Skarżyńska, K. (1981). *Spostrzeganie ludzi*. Warszawa: PWN.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Smith, A. (1759/ 1976). *The theory of moral sentiments*. Oxford: Clarendon Press.
- Sosnowska, K. (2001). *Neurotyczność a agresja u młodzieży gimnazjalnej* Niepublikowana praca magisterska, Wyższa Szkoła Biznesu – National Louis University, Nowy Sącz.
- Stach, R. (1989). *Zachowania agresywne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Stotland, E. (1969). Exploratory investigations of empathy. [W:] L, Berkowitz (red.) *Advances In experimental social psychology*. New York: Academic Press.
- Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki (3)*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo psychologiczne.
- Szymańska, M. (2008). *Struktura empatii osobowej a niepokój u studentów*. Niepublikowana praca magisterska, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin.
- Titchener, E. (1909). *Elementary psychology of the thought processes*. New York: Macmillan.

- Tokarski, S. (1998). *Kierowanie ludźmi*. Koszalin: Wydawnictwo Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej.
- Tomaszewski, T. (1963). *Wstęp do psychologii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Trzebińska, E. (1985). Empatia jako forma komunikacji interpersonalnej. *Przegląd Psychologiczny*, 28, 418.
- Tucholska, S. (1998). Pomiar agresji: Kwestionariusz agresji A. Bussa i M. Perry'ego. *Studia z Psychologii w KUL*, 9, 369-378.
- Uchnast, Z. (2001). Empatia osobowa: metoda pomiaru. *Przegląd Psychologiczny*, 44, 189-207.
- Uchnast, Z. (1996). Empatia jako postawa egzystencjalna. *Roczniki Filozoficzne*, 44, 37-52.
- Watson, D. (1938). On the role of insight in the study of mankind. *Psychoanalytic Review*, 2, 358-371.
- White, R. (1966). *Live In Progress*. Wyd 2. New York: Holt, Rinehart Winston.
- Zimbardo, P.G., Ruch F.L. (1988). *Psychologia i życie*. Warszawa: PWN.

ANEKSY

Aneks 1

Wyniki przeliczone grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w poszczególnych skalach Kwestionariusza do badań agresji A. Bussa, M. Perry'ego

NW-Agr	nr	km	Agr'Fiz	Agr'werb	Gniew	Wrog	W-og'A
N-Agr	1	M	45	30	40	36	38
N-Agr	3	K	38	50	41	38	39
N-Agr	6	K	43	39	32	38	37
N-Agr	8	K	40	38	42	41	39
N-Agr	9	K	40	38	38	41	38
N-Agr	10	K	40	43	35	49	40
N-Agr	26	K	41	44	41	36	39
N-Agr	29	K	38	50	44	33	39
N-Agr	32	M	43	30	37	33	35
N-Agr	33	K	38	40	36	32	35
N-Agr	35	K	42	40	39	44	40
N-Agr	38	M	39	37	44	39	38
N-Agr	48	M	43	47	38	31	38
N-Agr	54	M	39	41	38	51	40
N-Agr	65	K	43	38	44	38	40
N-Agr	69	M	40	45	40	48	41
N-Agr	80	K	38	36	44	36	37
N-Agr	88	K	40	42	38	41	39
N-Agr	96	K	40	34	42	32	36
N-Agr	103	M	42	32	41	30	36
N-Agr	104	K	45	42	36	44	41
N-Agr	105	K	42	32	41	33	36
N-Agr	108	M	41	47	40	41	40
N-Agr	116	M	42	39	41	33	38
N-Agr	120	K	39	44	45	41	41
N-Agr	124	K	41	48	41	40	41
N-Agr	125	K	40	44	39	38	39
N-Agr	128	K	39	44	42	40	39

N-Agr	131	K	42	48	39	38	40
N-Agr	136	M	43	43	38	46	41
N-Agr	137	K	38	57	39	38	40
N-Agr	140	K	41	44	42	38	40
N-Agr	142	K	38	46	42	38	39
N-Agr	145	K	39	40	44	43	40
N-Agr	150	M	42	43	37	39	39
W-Agr	4	M	63	65	62	57	64
W-Agr	13	M	63	58	59	44	58
W-Agr	17	M	63	63	67	52	63
W-Agr	19	M	66	63	61	65	66
W-Agr	22	M	66	69	59	43	61
W-Agr	24	M	62	65	58	70	65
W-Agr	25	M	62	69	68	52	65
W-Agr	30	M	66	67	56	41	60
W-Agr	40	M	66	69	59	43	61
W-Agr	53	M	65	60	64	51	63
W-Agr	55	M	63	65	68	56	65
W-Agr	57	M	67	67	68	72	71
W-Agr	63	M	67	65	71	64	70
W-Agr	71	K	55	52	55	69	59
W-Agr	79	M	65	67	68	65	69
W-Agr	81	M	67	71	68	56	68
W-Agr	89	M	69	67	73	59	70
W-Agr	100	K	59	50	55	61	58
W-Agr	106	K	48	57	61	68	58
W-Agr	109	M	65	65	71	67	70
W-Agr	115	M	66	60	65	64	67
W-Agr	118	K	54	50	57	71	59
W-Agr	122	M	63	65	62	57	64
W-Agr	123	M	67	69	67	57	67
W-Agr	126	M	66	69	59	43	61
W-Agr	127	K	63	63	60	44	59
W-Agr	129	M	68	69	73	57	70
W-Agr	130	M	69	67	73	64	71
W-Agr	132	M	67	71	68	56	68
W-Agr	133	M	66	65	67	70	70
W-Agr	134	M	63	65	68	56	65
W-Agr	138	M	64	63	62	56	63

W-Agr	139	M	66	67	56	41	60
W-Agr	141	M	67	52	67	56	64
W-Agr	144	M	63	63	67	52	63
W-Agr	147	M	63	58	59	44	58
W-Agr	148	M	66	60	64	64	66
W-Agr	149	M	64	60	58	54	61
W-Agr	152	M	62	63	55	61	61

Aneks 2

Wyniki przeliczone grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w poszczególnych skalach Inwentarza gotowości do agresji interpersonalnej A. Frączka

NW-Agr	nr	km	GE-I	GN-P	GO-I	GAI
N-Agr	1	M	60	60	48	58
N-Agr	3	K	63	55	57	59
N-Agr	6	K	57	58	57	58
N-Agr	8	K	60	61	54	60
N-Agr	9	K	63	61	58	62
N-Agr	10	K	55	47	53	51
N-Agr	26	K	57	61	58	60
N-Agr	29	K	57	58	58	59
N-Agr	32	M	63	60	53	60
N-Agr	33	K	63	58	58	61
N-Agr	35	K	63	55	58	60
N-Agr	38	M	55	58	57	57
N-Agr	48	M	63	52	53	57
N-Agr	54	M	34	45	19	33
N-Agr	65	K	60	61	58	61
N-Agr	69	M	55	55	48	54
N-Agr	80	K	57	61	58	60
N-Agr	88	K	63	61	54	61
N-Agr	96	K	63	61	58	62
N-Agr	103	M	60	50	57	56
N-Agr	104	K	54	52	58	55
N-Agr	105	K	60	52	58	58
N-Agr	108	M	63	55	53	58

N-Agr	116	M	60	52	53	56
N-Agr	120	K	42	61	58	54
N-Agr	124	K	60	55	58	59
N-Agr	125	K	63	61	58	62
N-Agr	128	K	63	61	58	62
N-Agr	131	K	60	58	54	59
N-Agr	136	M	55	60	57	58
N-Agr	137	K	63	61	58	62
N-Agr	140	K	63	61	58	62
N-Agr	142	K	51	55	58	55
N-Agr	145	K	48	58	58	55
N-Agr	150	M	52	60	57	57
W-Agr	4	M	34	34	40	34
W-Agr	13	M	40	34	48	39
W-Agr	17	M	37	34	36	34
W-Agr	19	M	34	42	27	34
W-Agr	22	M	40	34	40	37
W-Agr	24	M	49	39	40	42
W-Agr	25	M	46	34	23	34
W-Agr	30	M	40	34	23	32
W-Agr	40	M	40	34	40	37
W-Agr	53	M	34	42	14	31
W-Agr	55	M	40	34	31	34
W-Agr	57	M	34	42	14	31
W-Agr	63	M	34	39	27	33
W-Agr	71	K	32	55	58	48
W-Agr	79	M	34	34	23	30
W-Agr	81	M	37	34	40	35
W-Agr	89	M	34	34	31	32
W-Agr	100	K	37	58	44	47
W-Agr	106	K	39	38	47	40
W-Agr	109	M	37	37	19	31
W-Agr	115	M	34	34	31	32
W-Agr	118	K	51	50	50	50
W-Agr	122	M	34	34	40	34
W-Agr	123	M	34	34	31	32
W-Agr	126	M	40	34	40	37
W-Agr	127	K	32	32	50	36
W-Agr	129	M	34	34	27	31

W-Agr	130	M	40	37	31	35
W-Agr	132	M	37	34	40	35
W-Agr	133	M	46	37	44	41
W-Agr	134	M	40	34	31	34
W-Agr	138	M	37	34	36	34
W-Agr	139	M	40	34	23	32
W-Agr	141	M	37	34	36	34
W-Agr	144	M	37	34	40	35
W-Agr	147	M	40	34	48	39
W-Agr	148	M	43	34	31	35
W-Agr	149	M	40	37	40	38
W-Agr	152	M	37	37	31	34

Aneks 3

Wyniki przeliczone grup osób o niższym (N-Agr) i wyższym (W-Agr) poziomie agresji uzyskane w poszczególnych skalach Kwestionariusza Empatii Osobowej (KEO) Z. Uchnasta

NW-Agr	nr	km	ŻS	ŻW	WI	ST	SO	RE	WS	ZN	OWE	EmO
N-Agr	1	M	42	47	62	62	45	41	55	35	47	51
N-Agr	3	K	72	68	63	77	53	37	55	33	66	54
N-Agr	6	K	53	56	49	45	44	60	43	61	53	51
N-Agr	8	K	47	47	49	51	53	55	41	61	51	48
N-Agr	9	K	51	56	51	56	57	62	50	48	58	58
N-Agr	10	K	56	64	52	58	61	39	67	42	61	56
N-Agr	26	K	49	50	51	53	49	57	47	65	55	53
N-Agr	29	K	56	52	54	49	51	60	50	56	57	56
N-Agr	32	M	54	50	43	47	49	51	47	52	48	47
N-Agr	33	K	54	54	43	45	44	51	50	56	49	49
N-Agr	35	K	56	58	49	45	59	45	62	54	57	54
N-Agr	38	M	51	50	43	51	45	55	45	54	48	49
N-Agr	48	M	19	16	17	16	17	85	21	78	15	39
N-Agr	54	M	54	62	56	62	53	47	59	41	59	57
N-Agr	65	K	51	47	58	64	53	58	52	52	59	58
N-Agr	69	M	46	60	60	56	47	45	41	41	49	46
N-Agr	80	K	60	54	56	54	57	41	57	46	57	51

N-Agr	88	K	65	60	45	56	61	47	48	54	59	49
N-Agr	96	K	65	56	58	54	64	37	62	52	63	52
N-Agr	103	M	56	62	62	62	66	39	60	39	62	55
N-Agr	104	K	53	50	43	58	51	41	54	42	48	48
N-Agr	105	K	56	48	51	51	55	43	55	48	52	49
N-Agr	108	M	56	52	47	51	57	45	50	54	53	48
N-Agr	116	M	30	31	28	40	40	68	35	70	34	45
N-Agr	120	K	54	52	51	53	55	47	36	63	53	43
N-Agr	124	K	49	54	47	43	44	55	43	67	50	48
N-Agr	125	K	53	58	49	51	49	55	45	63	56	51
N-Agr	128	K	54	48	51	56	53	51	47	57	55	50
N-Agr	131	K	51	54	51	49	55	60	43	61	56	52
N-Agr	136	M	51	41	51	43	36	66	43	59	47	52
N-Agr	137	K	60	60	47	58	51	51	48	46	56	51
N-Agr	140	K	51	56	49	51	51	49	47	50	51	49
N-Agr	142	K	56	54	49	53	47	49	45	50	51	48
N-Agr	145	K	54	58	47	60	44	53	41	56	53	49
N-Agr	150	M	54	48	43	45	47	60	45	59	51	50
W-Agr	4	M	30	31	41	36	28	68	43	57	33	50
W-Agr	13	M	35	33	39	25	34	70	36	56	31	45
W-Agr	17	M	39	27	30	49	27	66	31	61	31	43
W-Agr	19	M	39	27	41	34	36	55	36	70	34	39
W-Agr	22	M	37	31	41	45	36	58	35	59	35	42
W-Agr	24	M	47	47	52	41	51	41	54	44	44	46
W-Agr	25	M	32	16	30	43	28	72	31	63	27	44
W-Agr	30	M	28	27	43	34	28	78	29	56	29	47
W-Agr	40	M	44	27	41	53	30	66	38	56	38	48
W-Agr	53	M	30	29	41	34	30	55	29	65	27	36
W-Agr	55	M	40	45	41	41	17	76	14	61	32	41
W-Agr	57	M	37	29	28	43	32	53	33	65	29	37
W-Agr	63	M	32	14	25	47	27	82	24	61	26	45
W-Agr	71	K	42	64	52	51	49	47	57	44	52	54
W-Agr	79	M	26	20	36	34	25	66	28	72	25	39
W-Agr	81	M	30	12	47	40	19	68	43	61	29	49
W-Agr	89	M	32	20	34	38	30	72	26	56	25	41
W-Agr	100	K	51	52	54	53	53	51	57	50	56	55
W-Agr	106	K	58	58	54	58	64	39	52	48	58	49
W-Agr	109	M	30	20	32	38	27	68	31	59	24	42
W-Agr	115	M	19	25	34	41	36	68	35	59	28	45

W-Agr	118	K	39	37	43	43	49	55	31	57	38	40
W-Agr	122	M	26	31	43	43	27	62	40	59	32	47
W-Agr	123	M	26	8	32	40	38	66	31	59	23	40
W-Agr	126	M	40	27	39	47	32	66	31	52	33	44
W-Agr	127	K	30	25	32	47	34	66	35	59	31	45
W-Agr	129	M	25	18	27	43	28	68	31	69	25	42
W-Agr	130	M	42	29	30	34	32	55	48	76	36	44
W-Agr	132	M	33	22	43	32	23	66	36	57	27	44
W-Agr	133	M	28	22	32	40	40	58	31	67	28	38
W-Agr	134	M	32	39	36	38	19	78	14	65	28	40
W-Agr	138	M	30	20	39	36	27	68	35	61	27	44
W-Agr	139	M	26	20	41	41	28	87	29	67	34	52
W-Agr	141	M	30	14	30	38	21	76	28	63	23	43
W-Agr	144	M	33	25	41	38	23	70	38	59	31	48
W-Agr	147	M	32	20	39	30	34	66	36	63	29	43
W-Agr	148	M	23	24	34	45	23	74	26	57	24	44
W-Agr	149	M	28	12	30	38	32	78	40	59	28	50
W-Agr	152	M	33	24	36	38	32	62	43	74	35	46